

Analysis of the Stages of Dynamism Religious Sites in Pre-Islamic Iran (Ritual Place In Ancient Iran)

Seyed Abdolhadi Daneshpour¹, Babak Akbari²

1. Professor, Department of Urban Drsign, Faculty of Architecture and Environmental Design, Tehran, Iran (Corresponding Author)

Email: Daneshpour@iust.ac.ir

2. PHD Candidat In Urban planing, Department of Urban Drsign, Faculty of architecture and environmental design, Iran University of Science and Technology, Tehran, Iran.

Article Info

 <https://doi.org/10.22034/Athar.1769>

Pp: 33 - 58

Article Type:

Research Article

Article History:

Received: 2025/02/23

Revised: 2025/06/01

Accepted: 2025/06/03

Use your device to scan
and read the article online

Athar Journal

Journal of the Research Institute of Historical Buildings and Fabrics, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT), Tehran, Iran.

Owner & Publisher:

Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran.

Journal Homepage: <https://athar.richt.ir/>

Abstract

This study investigates the formation, transformation, and localization of ritual spaces in pre-Islamic Iran, tracing their trajectory from their initial emergence in the earliest cultural and mythological traditions through to their integration into the urban and administrative structures of the Sasanian Empire. It seeks to offer a comprehensive analysis of the dynamic processes that contributed to the evolution of sacred places, referred to as ritual spaces within a complex interplay of cosmological symbolism, sociopolitical control, and religious authority. Employing a qualitative methodological framework grounded in interpretive content analysis, the research explores how ritual practices shaped and were shaped by their spatial contexts across different historical periods. The core premise of the study rests on two interrelated conceptualizations of ritual. First, ritual is analyzed as a metaphorical construct a symbolic reflection of deep-seated cultural values, mythological narratives, and sacred cosmologies. Second, ritual is approached as a disciplinary system, functioning to structure social behavior, enforce moral norms, and legitimize hierarchies within the frameworks of political and religious governance. These two interpretive lenses, drawn from the theoretical traditions of anthropology, sociology, history, and religious studies, provide a multidimensional view of how ritual space functioned in ancient Iran.

Keywords: Ritual, Ritual Place, Pre-Islamic Iran, Fire Temples, Zoroastrianism.

Citations: Daneshpour, S. A. & Akbari, B., (2025). "Analysis of the Stages of Dynamism Religious Sites in Pre-Islamic Iran (Ritual Place In Ancient Iran)". *Athar*, 46(109): 33-58. <https://doi.org/10.22034/Athar.1769>

Homepage of this Article: <https://athar.richt.ir/article-2-1769-en.html>

© The Author(s)

Copyright © 2025 The Authors. Published by Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

Introduction

The theoretical basis of this study draws on key thinkers such as Durkheim, Eliade, Turner, Geertz, and Radcliffe-Brown, whose contributions to the understanding of ritual and sacred space have been seminal within social science disciplines. The study also integrates insights from environmental psychology, myth analysis, and urban theory. Ritual is conceptualized not merely as a religious act but as a socially embedded phenomenon that reinforces group cohesion, legitimizes power, and regulates behavior through symbolic performance. Methodologically, the research employs qualitative content analysis with open coding, allowing for the identification of recurring themes and concepts in historical, archaeological, and textual data. Through this process, the study isolates key phases in the evolution of sacred spaces and theorizes the relationships between cosmological beliefs, ritual performances, and spatial practices. The coding process identifies three major stages in the development of ritual space in pre-Islamic Iran: the natural–sacred phase, the structured–temple phase, and the urbanized–ritual phase.

Phase One: The Natural–Sacred Ritual Space

The earliest ritual spaces in Iranian culture were deeply connected to the natural environment. Sacredness was attributed to natural elements such as water, fire, trees, and mountains, which were seen as dwelling places of divine forces. Rivers and springs were regarded as manifestations of the goddess Anahita, while mountains like Mount Damavand were considered cosmological axes or anchors of order (*axis mundi*). These elements were not only physically revered but also symbolically integrated into mythological narratives that gave meaning to the universe and human existence. Fire held particular significance as a divine force and was often maintained in open-air altars without enclosing structures. The sacred tree, especially species such as the cypress and pomegranate were another important symbol of divine presence. Rituals in this phase were typically performed in open landscapes, reflecting a close, almost unmediated connection between the community and the cosmos. The sacred space, in this sense, was naturally occurring rather than human-made, characterized by spatial openness, ritual spontaneity, and accessibility primarily for religious functionaries or tribal leaders. Mountains served not only as physical places of elevation but also as spiritual heights where proximity to the divine was believed to be more immediate. Offerings and sacrifices were often conducted at mountaintops or nearby highlands, reinforcing the mountain's role as a medium between the human and divine realms. Mythological texts such as the *Yashts* and *Bundahishn* repeatedly reference such sites, solidifying their role in the collective spiritual imagination.

Phase Two: The Structured and Restricted Ritual Space

With the institutionalization of Zoroastrianism, particularly during the Achaemenid and Parthian periods, ritual spaces underwent a significant transformation. Sacred sites became more architecturally defined, enclosed, and regulated. Fire temples, notably the *char taq* (four arched domes) were constructed in remote areas, symbolizing the isolation of the sacred from the profane. Access to these spaces was restricted to Magi and mobeds, reinforcing the idea of spiritual hierarchy and ritual purity. The movement from natural to constructed sacred space marked a pivotal shift in the

function of ritual space from an open, community based act to a controlled performance within an institutional framework. The sacred fire, now enclosed, represented not only divine presence but also the legitimacy of dynastic rule. The fire temple served as a nexus of metaphysical power, religious education, and political propaganda. In contrast to the public facing Zoroastrian temples, Mithraic ritual spaces developed in secrecy. Mithraea, often built-in underground caves or carved directly into rock formations, reflected the esoteric and initiatory nature of Mithraic worship. These spaces were concealed, private, and oriented toward individual transformation through sacred mystery. Their secluded nature stood in stark contrast to the grandeur and visibility of Zoroastrian temples, indicating a diversification in sacred geographies and the emergence of ritual plurality in ancient Iran. These developments illustrate how sacred space became both a symbol of cosmological order and a mechanism of exclusion, regulated by religious elites and tied to the legitimization of political authority. Ritual space in this phase was increasingly monopolized, ritualized, and divorced from its earlier natural contexts.

Phase Three: The Urban Integrated and Institutionalized Ritual Space

The final phase in the evolution of ritual space corresponds to the consolidation of the Sasanian Empire. During this era, the spatial logic of sacred sites shifted dramatically: fire temples and ritual centers were now situated within cities, alongside administrative complexes, markets, and royal palaces. The sacred was no longer secluded in nature or isolated architecture; it was now interwoven into the fabric of civic life. A key innovation in this period was the emergence of Eivan e Nowruz (Nowruz halls), public spaces adjacent to fire temples where festivals, political ceremonies, and communal gatherings were held. These venues illustrate the historicization of the sacred, where ritual events coincided with royal victories, seasonal transitions, or state proclamations. Sacred time and space became tools for consolidating imperial ideology. The Sasanians utilized ritual as a means of social integration, particularly through the performance of festivals such as Tirgan, Sadeh, and Nowruz, during which kings would pardon prisoners, distribute gifts, and engage with subjects in highly choreographed displays of magnanimity. The ritual calendar synchronized with the administrative logic of empire, turning religious performance into an instrument of governance. This phase marks the culmination of sacred space as a disciplinary system. Drawing on Foucault's concept of power and surveillance, the study demonstrates how sacred architecture, ritual choreography, and spatial configuration functioned to maintain social order. Fire temples became sites of behavioral regulation, enforcing moral codes and cosmological doctrines while fostering allegiance to the throne. Furthermore, the spatial integration of temples with urban marketplaces symbolizes the complete localization and commodification of the sacred. Ritual spaces were no longer peripheral, they were central to the political economy of the empire. Religious sites doubled as spaces of exchange, authority, and spectacle, embodying a totalizing vision of imperial unity.

Dual Theory of Ritual Space: Metaphor and Discipline

This study proposes a dual theory of ritual space in pre Islamic Iran. As a metaphorical construct, ritual space represents a projection of cultural belief systems, mythological cosmogonies, and sacred

temporality. It connects individuals to ancestral narratives and the celestial order. As a disciplinary system, it structures behavior, regulates access, enforces orthodoxy, and mediates power through architecture, ritual performance, and institutional control. The progression from nature based rituals to structured temples and finally to urbanized ceremonial spaces underscores a trajectory of increasing institutionalization and centralization. What began as communal acts rooted in ecological reverence evolved into highly orchestrated performances embedded in the bureaucratic machinery of empire. In the pre Sasanian phase, the multiplicity of religious traditions (e.g., Zoroastrianism, Mithraism, Zurvanism) fostered a plurality of sacred geographies. However, with the Sasanian assertion of Zoroastrianism as the official state religion, ritual space became more uniform, hierarchical, and state controlled. This marks a crucial turning point in Iranian religious history, where sacred space no longer reflected only divine order, but the imperial will.

Conclusion:

The transformation of ritual space in pre Islamic Iran offers profound insights into how spatial practices reflect evolving relationships between belief, power, and society. From sacred groves and mountain altars to monumental fire temples and city center festivals, ritual spaces served not only as stages for divine-human interaction but also as arenas of political drama and social engineering. By tracing this evolution across three distinct phases, the study illuminates how sacred space is not a fixed or inherent quality of geography but a dynamic product of historical, ideological, and ritual processes. The research contributes to broader discussions on sacred geography, urban religiosity, and the politics of space in ancient civilizations, providing a model for understanding how religious landscapes are constructed, contested, and institutionalized over time.

Acknowledgments

The authors would like to express their gratitude to the anonymous reviewers of the journal whose valuable comments enriched the content of this article.

Observation Contribution

All authors contributed equally to the writing of this article.

Conflict of Interest

The authors declare compliance with publishing ethics in citations and confirm that no conflict of interest exists.

تحلیل مراحل پویش مکان‌های آئینی در ایران پیش از اسلام (مکان آئینی در ایران باستان)

سید عبدالهادی دانشپور^I، بابک اکبری^{II}

I. استاد گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

Email: Daneshpour@iust.ac.ir

II. دکتری شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله

چکیده

<https://doi.org/10.22034/Athar.1769>

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۵۸-۳۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۰۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۳

در این پژوهش شکل‌گیری و پویش مکان‌های آئینی در ایران پیش از اسلام از آغاز تا انقراض ساسانیان، به مثابه تحلیل فرآیندهای مکان‌مند شدن امر آئینی مورد بررسی قرار می‌گیرد. برای این منظور از روش تحلیل ابعاد کیفی به عنوان راهبرد پژوهش استفاده خواهد شد. بر این مبنا جهت دستیابی به تحلیلی از پویش مکان آئینی، نخست چستی امر آئینی براساس نتایج پژوهش‌های علوم اجتماعی بررسی می‌شود و دو تعریف کلی از امر آئینی به دست می‌آید که آئین را بازتاب عقاید و فرهنگ یا یک امر استعاری و سیستم انضباطی یا الگوی رفتاری تعریف می‌کند. این دو تعریف مبنایی را به دست می‌دهد که براساس آن می‌توان داده‌های تاریخی درمورد تأثیر سنت‌های دینی (زرتشتی، میترائی و ...) و نظام‌های سیاسی و اجتماعی را بر مکان‌های آئینی، دسته‌بندی و از آن‌ها مفاهیم نظری لازم جهت حصول هدف پژوهش را استخراج کرد. این پژوهش توضیح خواهد داد که شکل‌گیری مکان آئینی در ابتدا در گرو ارزش‌های ازلی نهفته در عناصر طبیعی بود (کیفیت ازلی-بودن) و تنها در بستر طبیعت مکان‌یابی می‌شد (کیفیت طبیعی بودن). گسترش فعالیت‌های آئینی سازمان یافته و به‌کارگیری آئین به عنوان سیستم انضباطی جهت کاهش تنش‌های اجتماعی با رسمی شدن دین زرتشتی در دوره ساسانی سبب شد بازارگاه‌های شهری نیز به عنوان مکان آئینی مورد استفاده قرار گیرند و از درهم آمیزی آتشگاه‌ها با یک‌دیگر یا با بازارگاه‌ها مجموعه‌های موسوم به «ایوان نوروز» شکل گرفتند که نمایان‌گر تاریخی شدن و شهری شدن مکان آئینی هستند و واپسین حلقه تکامل در فرآیند مکانی شدن امر آئینی در ایران پیش از اسلام به شمار می‌روند.

کلیدواژگان: آئین، مکان آئینی، ایران پیش از اسلام، معابد آتش، دین زرتشتی.

فصلنامه علمی اثر

نشریه پژوهشکده ابنیه و بافت‌های تاریخی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

ناشر:

پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

ارجاع به مقاله: دانشپور، سید عبدالهادی؛ و اکبری، بابک، (۱۴۰۴). «تحلیل مراحل پویش مکان‌های آئینی در ایران پیش از اسلام (مکان آئینی در ایران باستان)». اثر، ۴۶ (۱۰۹):

۳۳-۵۸. <https://doi.org/10.22034/Athar.1769>

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://athar.richt.ir/article-2-1769-fa.html>

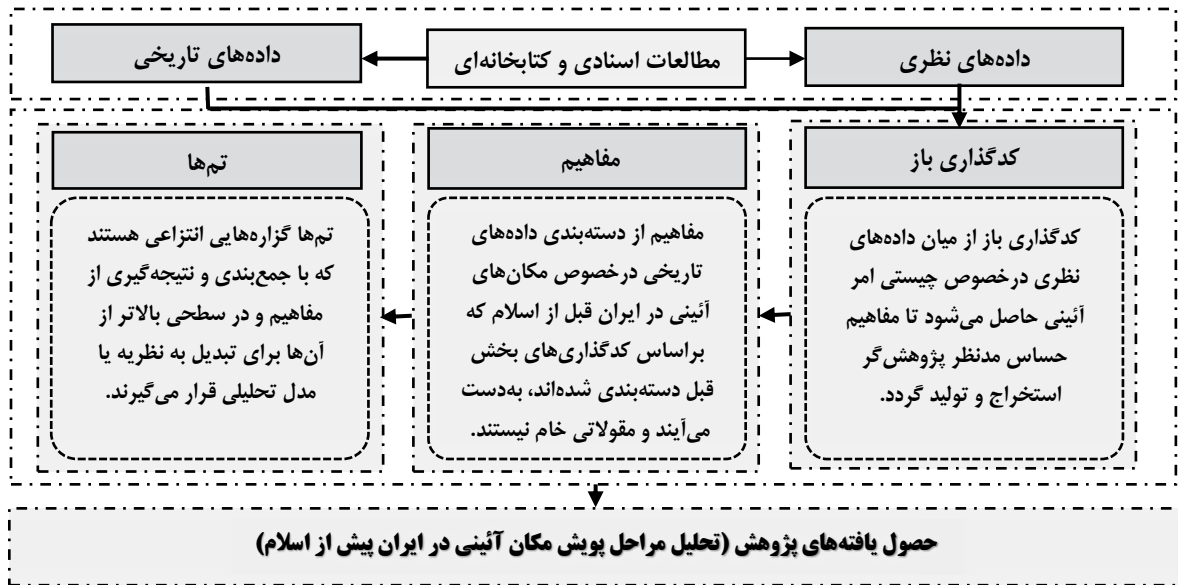
مقدمه

آئین‌های جمعی در طول تاریخ از داستان‌های اسطوره‌ای، به صورت هنجارهایی در رفتارهای اجتماعی و فردی اعضای جامعه درآمده‌اند که در هر حوزه تمدنی بازنمود مکانی منحصر به فردی داشته است. در فرآیند تولید مکان‌های آئینی علاوه بر اسطوره‌ها، عواملی چون ساختار قدرت سیاسی و اجتماعی، تحولات فرهنگی و مذهبی و وقایع تاریخی نیز دخیل هستند؛ بنابراین جهت شناخت مکان‌های آئینی در یک پهنه سرزمینی لازم است علاوه بر بررسی‌های فضایی، زمینه شکل‌گیری مکان آئینی، چپستی امر آئینی و چگونگی مکان‌مند شدن آن نیز مورد بررسی قرار گیرد. این امر مستلزم استفاده هم‌زمان از دانش شناختی علوم اجتماعی (انسان‌شناسی، جامعه‌شناسی و...)، علوم تاریخی (اسطوره‌شناسی، باستان‌شناسی و...) و علوم طراحی محیطی (معماری، شهرسازی و...) می‌باشد که هر کدام مسئله تاریخ، آئین و مکان را از چشم‌انداز خود تبیین می‌کنند.

امر آئینی یک برساخته تاریخی و اجتماعی پیچیده است که در نظر پژوهش‌گران مکاتب متعدد علوم اجتماعی به انحاء مختلف تعریف شده است. این تعاریف جنبه‌های متفاوت چپستی امر آئینی را روشن می‌کنند که می‌توانند در چند تعریف کلی دسته‌بندی شوند تا در مواجهه با انبوه داده‌های فضایی و تاریخی، امکان تحلیل و توضیح فرآیند تحولات تاریخی آن‌ها ممکن شود. این تعریف باید بتواند با تحولات تاریخی در سازمان اجتماعی، نهادهای قدرت و نهادهای دینی منطبق‌گردد؛ به عبارت دیگر، در ارتباط با شالوده اعتقادی ادیان ایران پیش از اسلام (زرتشتی، میترائی و...) و ساختار قدرت سیاسی و اجتماعی در سلسله‌های مختلف پادشاهی، مکان‌مند شدن امر آئینی به گونه‌های متفاوت تحول می‌یابند که باید به‌طور جداگانه مورد بررسی قرار گیرند.

پرسش پژوهش: ناظر به این جنبه‌های مختلف موضوع، جهت حصول تحلیلی از مراحل پویا مکان آئینی در ایران پیش از اسلام، پاسخ به دو پرسش اساسی در خصوص چپستی امر آئینی و چگونگی مکانی شدن این امر الزامی است؛ این دو پرسش بدین‌قرار می‌باشد: ۱. امر آئینی چیست و ویژگی‌های آن کدام‌ها هستند؟ ۲. مکان‌مند شدن امر آئینی در ایران پیش از اسلام چه فرآیندی را از سرگذرانده و در دوره‌های مختلف واجد چه ویژگی‌هایی بوده است؟

روش پژوهش: رویکرد روش شناختی این پژوهش در پاسخ به پرسش‌های تبیین شده، رویکرد کیفی می‌باشد. پژوهش کیفی شامل مجموعه‌ای از شیوه‌های عمل تفسیری است که پژوهش‌گر به موجب آن، امور را در محیط اجتماعی و تاریخی مورد بررسی قرار می‌دهد. در پژوهش کیفی به جای جمع‌آوری داده تأکید بر تولید داده است و پژوهش‌گر سعی می‌کند پدیده‌ها را معنا بخشیده و قابل تفسیر کند (Creswell, 2015)؛ هم‌چنین در این پژوهش متناسب با رویکرد کیفی از راهبرد تحلیل محتوای کیفی داده‌ها استفاده خواهد شد که در آن گردآوری و تفسیر داده‌ها به صورت سندگزینی، تحلیل اسناد و دیدگاه‌های صاحب‌نظران انجام می‌گیرد. راهبرد تحلیل محتوای کیفی در پی تقلیل اطلاعات و ارائه توصیفی دقیق پیرامون یک موضوع است. استفاده از این شیوه اغلب زمانی ضرورت می‌یابد که اطلاعات کافی درباره یک پدیده وجود نداشته باشد و محقق درصدد فراهم کردن دانش زمینه‌ای لازم در خصوص موضوع است (Krippendorff, 2013: 27). به دست دادن تحلیلی در مورد مکان‌های آئینی در ایران پیش از اسلام نیز مشمول همین قاعده می‌باشد. در روش تحلیل محتوای کیفی، محقق با رجوع به داده‌های مورد مطالعه به تدریج آن‌ها را خلاصه می‌کند تا در نهایت اصلی‌ترین مفاهیم و مضامین مرتبط با موضوع در دسترس قرارگیرد. کاربست روش تحلیل محتوای کیفی در این پژوهش چنان‌که در شکل ۱، مشهود است سه مرحله را شامل می‌شود؛ نخست، در داده‌های به دست آمده از نظرات پژوهش‌گران علوم اجتماعی درباره چپستی امر آئینی، یک کدگذاری باز صورت می‌گیرد که براساس آن بتوان مفاهیم حساس در خصوص چگونگی مکان آئینی در ایران پیش از اسلام را استخراج یا تولید کرد. در مرحله دوم، براساس داده‌های تاریخی، مفاهیم پایه‌ای یا خرده تحلیل به دست می‌آیند که مبنای نظریه‌های پژوهش هستند. در مرحله سوم، تم‌ها تولید می‌شوند که محصول جمع‌بندی مفاهیم‌اند و در مقایسه با آن‌ها، ماهیتی انتزاعی‌تر داشته و برای تولید نظریه سطحی بالاتر را شامل شده و فراهم می‌کنند. فرآیند به‌کارگیری روش پژوهش تحلیل محتوای کیفی داده‌ها در شکل ۱ ارائه شده است.

شکل ۱: فرآیند به‌کارگیری روش تحلیل ابعاد (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Fig. 1: The process of applying the dimensional analysis method (Authors, 2024).

پیشینه پژوهش

اغلب پژوهش‌ها در خصوص مکان‌های آئینی در ایران پیش از اسلام معطوف به بررسی باستان‌شناسانه معابد آتش می‌باشد. نخستین بررسی‌های جامع در این خصوص به نوشته‌های «دیولافوا» در دهه ۱۸۹۰م. در شوش و شیراز و پس از او پژوهش‌های باستان‌شناسانه «رومن گیرشمن» و «ارنست هرتسفلد» در تخت جمشید، سیلک، شوش، نهبوند، بیشاپور و... پس از دهه ۱۳۲۰ه.ش. بازمی‌گردد. از پژوهش‌های معمارانه در خصوص این ابنیه می‌توان به آثار «آرتور پوپ» (۱۳۱۱) و «آندره گدار» (۱۳۶۵) و «محمدکریم پیرنیا» (۱۳۴۷) اشاره کرد. آثار متأخر در حوزه باستان‌شناختی و معماری، اغلب به یک بنا یا فضا محدود می‌شود، مانند بررسی چارطاقی‌ها یا آتشگاه‌ها؛ برای مثال، بررسی «هوف» در خصوص مجموعه تخت سلیمان (۱۳۵۳)، «هاردی» درباره چارطاقی نیاسر (۱۳۶۲)، «میثم لباف» درباره چارطاقی بازه‌هور (۱۳۹۳)، «احمد حیدری» و «زهرا ساروخانی» درباره چارطاقی خرم‌دشت کرمان (۱۳۹۵) و «شکوه خسروی» درباره آتش‌گاه پلنگ‌گرد (۱۳۹۶).

پژوهش‌ها در خصوص آئین‌های جمعی در ایران پیش از اسلام نیز اغلب محدود به بررسی پیرامون چیستی اساطیر و ادیان مختلف زرتشتی، میترائی، زروانی و چگونگی تکامل آن‌ها می‌باشد که می‌توان از آن میان به آثار «هاشم رضی» (۱۳۸۴) و «شهره جوادی» (۱۳۸۶) در مورد آئین‌ها و ادیان پیشازرتشتی، آثار «مارتین ورمارزن» (۱۳۸۷)، هاشم رضی (۱۳۸۲)، «مرتضی ثاقب‌فر» (۱۳۸۵) در مورد مذهب میترائی، آثار «هنریک ساموتل» (۱۳۸۷) و «هاشم رضی» (۱۳۵۰) درباره دین زرتشتی و آثار «جان هینلز» (۱۳۷۵) و «مهرداد بهار» (۱۳۷۶) درباره اساطیر ایرانی اشاره کرد. این پژوهش‌درپی آن است تا با بهره‌گیری هم‌زمان از داده‌های باستان‌شناسی و تاریخی و داده‌های ادیان‌شناسی، اسطوره‌شناسی و مردم‌شناسی، موضوع مکان آئینی در ایران پیش از اسلام را نه به صورت بررسی تک بنا، بلکه به طور کلی تحلیل کرده و توصیفی عام از فرآیند مکان‌مند شدن امر آئینی و تحولات تاریخی و اجتماعی آن ارائه کند که این امر در میان پژوهش‌های پیشین مسبوق نمی‌باشد.

توصیف و بررسی

چیستی امر آئینی (یافته‌های نظری پژوهش)

واژه «آئین» در فرهنگ‌های فارسی به صورت رسم، سنت، عُرف، تشریفات و جشن آمده است. برخی این واژه را برگرفته از واژه ترکی «اویون» می‌دانند که به معنای «رقص» است. این مسئله به هم‌زمانی مراسم مذهبی

با عمل رقص نزد اقوام ابتدایی بازمی‌گردد (پین، ۱۳۹۴: ۱۵۲). معادل انگلیسی آئین، واژه «Ritual» است که مجموعه‌ای از فعالیت‌ها شامل حرکات، اشیاء، اوراد و نمادهایی است که در یک مکان خاص انجام می‌شوند. این واژه نخستین بار در ۱۵۷۰ م. به کار گرفته شد، در ۱۶۰۰ م. عمومیت یافت و به انجام مراسم مذهبی اطلاق می‌شد. واژه «Ritual» از ریشه لاتین Ritus آمده که در زبان رومی به معنی محفل می‌باشد (بندهشن، ۱۳۹۵: ۲۷۸). واژه «Rita» در زبان سانسکریت دارای ریشه مشترک با «ریتوس» لاتین و اصطلاحی رایج در دین ودایی به معنی نظم طبیعی است (شایگان، ۱۳۹۴: ۵۵-۶۳)؛ بنابراین معنای این واژه دامنه گسترده‌ای دارد که مناسبات سیاسی و اجتماعی و ادراک از نظم کیهانی را دربر می‌گیرد.

آئین، نخست مورد توجه فیلسوفان و سپس به عنوان یک پدیدار اجتماعی مورد توجه جامعه‌شناسان و انسان‌شناسان قرار گرفت. جامعه‌شناسی رفتار انسان را به عنوان موجودی اجتماعی (گیدنز، ۱۳۹۲: ۴۸)، جامعه را در قالب پدیده‌ای اجتماعی و آئین را به مثابه یک کنش اجتماعی می‌نگرد که بازتاب درونی‌ترین ارزش‌های اجتماع پیشامدرن است (Turner, 1984: 89). از نظر جامعه‌شناسان هدف آئین تقویت نظم اجتماعی است (Gluckman, 1963)، در این راستا، آئین با تنظیم تعاملات اجتماعی و حفظ گروه‌های اخلاقی، نوعی هماهنگی ایجاد می‌کند که در نهایت منجر به نوعی فرمول‌سازی جهت تنظیم و تثبیت نهادهای قدرت سیاسی و اجتماعی خواهد شد (Radcliffe Brown, 1993: 143). «گیلفورد گیرتز» (۱۹۲۶-۲۰۰۶ م.) معتقد بود؛ آئین نه یک زینت قدرت سیاسی و اجتماعی که عامل ایجاد آن است و در برهه‌های طولانی از تاریخ، قدرت بازیگر سیاسی به میزان توانایی وی در اجرای آئین‌ها بستگی داشت (Geerts, 1980: 13-17). «امیل دورکیم» (۱۸۵۸-۱۹۱۷ م.) در بررسی آئین‌ها و مناسک به این نتیجه رسید که آئین به عنوان وسیله‌ای برای ایجاد استحکام اجتماعی یک گروه عمل می‌کند. (الیاده، ۱۳۸۸: ۱۲۳-۱۲۴). طرح مفهوم «آئین شورش» از سوی «ماکس گلوکمان» (۱۹۱۱-۱۹۷۵ م.) و بسط آن توسط «ویکتور ترنر» (۱۹۲۰-۱۹۸۳ م.) آئین را که عموماً در قالب تقویت‌کننده نظم اجتماعی موجود مطرح می‌شد، به عنوان عامل تغییر این نظم، مورد توجه قرارداد (Kuper, 1983: 156). از نیمه دوم قرن ۲۰ م. با خروج مطالعات اجتماعی از حالت غرب‌گرایانه (Fischer, 2003) و عروج نگاه انسان‌شناسانه، آئین را به عنوان فرهنگ ابتدایی و دانش عینی انسان پیشامدرن نمی‌دید (الیاده، ۱۳۸۸: ۱۲۹). در این نگاه که متمایل به بررسی‌های تجربی است (Bell, 1997: 156)؛ لایه‌های زیرین آئین‌ها آشکارتر و رابطه آن‌ها با فرد و طبیعت روشن‌تر شد. در نگاه انسان‌شناسی؛ آئین‌ها یک عمل تشریفاتی هستند که ماهیت دینی و غیردنیوی دارند و هدف آن‌ها تقویت قدرت بشری جهت به‌کارگیری نیروهای طبیعت است (Gellner, 1992: 26-29). از دیگر جنبه‌های تعریف انسان‌شناسانه آئین، توجه به آئین به مثابه عامل ایجاد تعادل بین انسان، محیط زیست و مواد غذایی در نظرات «زی راپاپورت» (۱۹۲۶-۱۹۹۷ م.) است (Radcliffe Brown, 1993: 143). از سوی دیگر، آئین از منظر نشانه‌شناسانی صورتی از گفتار است که عامل ارتباط بین فرد و فرد، فرد و حاکمیت و فرد و جهان مابعدالطبیعه می‌باشد (احمدی، ۱۳۹۳: ۲۲۹). در آثار «باخوفن» (۱۸۱۵-۱۸۷۷ م.)، آئین بیان نمادین زیرساخت‌های اجتماعی و خاستگاه روایت مقدسی است که در زمان اولین، رخ داده است (الیاده، ۱۳۸۸: ۱۴).

برخی از پژوهش‌گران با نگاه کارکردی، آئین را عامل تبیین و معنابخشی به جنبه‌های مختلف محیط می‌دانند و معتقدند آئین‌ها فضاهایی هستند که افراد در آن‌ها هویت خویش را مکانی کرده و بازتولید می‌کنند (Lawson, 2000: 76; Nanda & Warms, 1998: 275)؛ بنابراین، می‌توان آئین‌ها را از سوی برخی پژوهش‌گران (جامعه‌شناسان) یک سامانه ارتباطی و الگوی رفتاری در نظر گرفت که با نظم اجتماعی در ارتباط است و براساس نظرات برخی دیگر (انسان‌شناسان)، آئین را امری استعاری و بازتاب عقاید و فرهنگ دانست. این نظرات در قالب جدول ۱، جمع‌آوری شده‌اند.

چگونگی مکان‌مند شدن امر آئینی (یافته‌های تاریخی پژوهش)

مکان‌مند شدن امر آئینی به مثابه یک امر استعاری (بازتاب عقاید و فرهنگ): با توجه به کثرت سنت‌های دینی در ایران پیش از اسلام هم‌چون: میتزائی، زروانی، مغ، زرتشتی، مانوی، مزدکی و هم‌زمانی بسیاری از این سنن

جدول ۱: ویژگی‌های آئین نزد پژوهشگران علوم اجتماعی (نگارندگان، ۱۴۰۳).
 Tab. 1: Features of Ritual among Social Science Researchers (Authors, 2024)

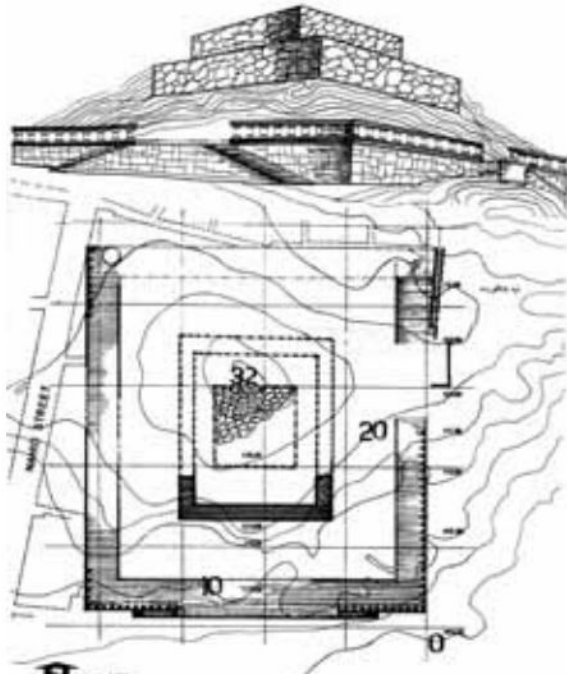
جمع‌بندی	چیستی مفهوم آئین
سیستم انضباطی (الگوی رفتاری)	<ul style="list-style-type: none"> • آئین به‌مثابه کنش اجتماعی (Giddens, 2013) • آئین به‌مثابه عامل تقویت نظم اجتماعی (Gluckman, 1963; Malinowski, 1927) • آئین به‌مثابه عامل تنظیم روابط اجتماعی (Radcliffe Brown, 1993) • آئین به‌مثابه عامل تثبیت نظم اجتماعی (Radcliffe Brown, 1993) • آئین به‌مثابه عامل ایجاد و اعمال قدرت سیاسی (Geertz, 1980) • آئین به‌مثابه عامل تنظیم رابطه فرد با طبیعت (Gelner, 1992; Rapaport, 1967) • آئین به‌مثابه عامل تغییر نظم اجتماعی (Gluckman, 1963; Turner, 1984) • آئین به‌مثابه عامل تنظیم مالکیت زمین و مواد غذایی (Rapaport, 1967) • آئین به‌مثابه اصولی جهت تسخیر طبیعت (Frazar, 1890; Gelner, 1992) • آئین به‌مثابه نوعی انضباط بدن (Bell, 1977; Strauss, 1971)
امری استعاری (بازتاب عقاید و فرهنگ)	<ul style="list-style-type: none"> • آئین به‌مثابه شکلی از گفتار (Barthes, 1970) • آئین به‌مثابه بازتاب عمیق‌ترین و درونی‌ترین ارزش‌های فرهنگی (Gluckman, 1963) • آئین به‌مثابه مولد زمان و مکان مقدس (Eliadeh, 1963) • آئین به‌مثابه حامل معانی مقدس (Durkheim, 1956) • آئین به‌مثابه تصور اقوام از پدیدار بیرونی و نمایش مدل آرمانی از جهان خارج (Cassirer, 1946) • آئین به‌مثابه نظام استعاری توجیه جهان (Taylor, 1871)

با یک‌دیگر (معین، ۱۳۵۵: ۴۳)، تحلیل پویای مکان آئینی ذیل مفهوم آئین به‌مثابه امر استعاری، برمبنای یک دوره‌بندی تاریخی خطی، هم‌چون دوره‌بندی برمبنای سلسله‌های تاریخی، امکان نتیجه‌گیری را دشوارتر خواهد کرد؛ بنابراین بهتر است این بررسی به تفکیک هر سنت انجام شود. این سنت‌ها را می‌توان به دو سنت متمرکز زرتشتی و میترائی و سنت‌های پراکنده نخستین ایرانی تقسیم کرد (Boyce, 2010: 117-155). این سنن پراکنده شامل آئین‌های کهن هندواروپایی، پرستش ارباب‌انواع، آئین مغان، کیش زروانی و... می‌شود (اوشیدری، ۱۳۷۶: ۴۷) که از دوران ماد تا اشکانی در سرزمین‌های ایرانی رایج بوده (رضی، ۱۳۸۴: ۳۴۹) و در روایات تاریخ‌نگاران باستانی و آثار به‌جا مانده از آن دوران قابل رهگیری هستند.

مکان آئینی و عناصر طبیعی در سنت‌های پراکنده نخستین: تا پیش از گسترش دین زرتشتی و میترائی اقوام ایرانی مانند دیگر اقوام باستانی اعمال آئینی خود را اغلب در مجاورت عناصر طبیعی چون: آتش، آب و درخت انجام می‌دادند (Pettazzoni, 1967). تقدیس آب و درخت نزد ایرانیان به‌کمیابی این عناصر بازمی‌گشت. گاه بالغ‌شدن یک درخت، مانند: درخت سرو، انار یا چنار و یا احداث یک قنات حاصل دسترنج چندین نسل بود (فره‌وشی، ۱۳۷۹: ۸۸-۸۹). ایرانیان برخلاف سومریان و یونانیان با تصور غیر آنتروپومورفیک از ارباب‌انواع (مدنی‌پور، ۱۳۹۲: ۱۰-۱۱)، به حضور سیال آنان در مجاورت عناصر طبیعی باور داشتند (بصیری و ولی، ۱۳۷۹: ۷۱-۷۵)؛ به‌عنوان مثال، حضور آناهیتا، ایزدبانوی آب را در تمامی رودها و چشمه‌ها جاری می‌دانستند (طاهری، ۱۳۹۳).

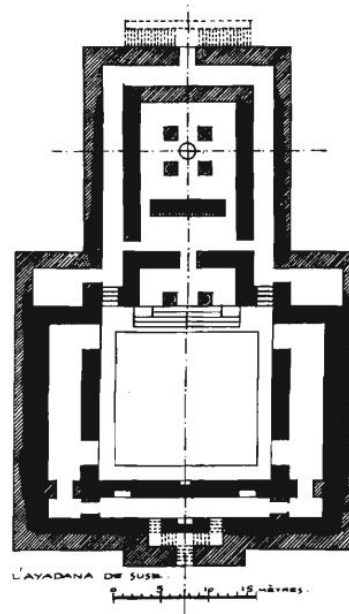
مکان آئینی و نقاط لنگرگاهی در نظم کیهانی در سنت‌های پراکنده نخستین: ایرانیان مانند دیگر اقوام باستانی، کوه‌ها را به‌عنوان نقاط لنگرگاهی در نظم کیهانی، مکانی مقدس می‌دانستند و بسیاری از اعمال آئینی و نیایش‌ها را در کوه‌ها اجرا می‌کردند. «فردوسی» در داستان جمشید، کوه‌ها را نخستین مکان پرستش و نیایش می‌داند (سرخوش، ۱۳۷۹: ۱۳۷). در یشت‌ها که سرایش آن‌ها به دوره هخامنشی و پیش از آن بازمی‌گردد (کریستین‌سن، ۱۳۸۲: ۴۴)، اجرای سنت قربانی در پای کوه‌ها و تپه‌ها بارها روایت شده است. در آبان یشت آمده

است که هوشنگ در پای البرزکوه یک صد اسب، هزار گاو و ده هزار گوسفند را به ایزدبانوی آناهیتا پیشکش کرد. همین قربانی در پای کوه هُگر به جمشید و در پای کوه آرزیفیه به کاووس شاه نسبت داده شده است؛ هم چنین موارد مشابهی در بندهای ۳ و ۸ از گوش یشت و بندهای ۷ و ۱۱ و ۱۵ از رام یشت آمده است (یشت ها، ۱۳۹۴). «هرودوت» در ۴۰ پ.م. می نویسد: رسم ایرانیان (مادها و پارس ها) چنان است که از بلندترین قله ها بالا رفته و برای ایزدان نیایش کنند. «امیل بنونیست» معتقد است این سنت تا چند قرن بعد نیز رایج بوده، چنان که «استرابو» نیز در ۲۷ پ.م. به این رسم اشاره کرده است (بنونیست، ۱۳۷۷: ۳۲-۳۵).

شکل ۲: معبد آناهیتا کنگاور (گدار، ۱۳۷۱).

Fig. 2: The Anahita Temple of Kangavar. (Godard, 1992).

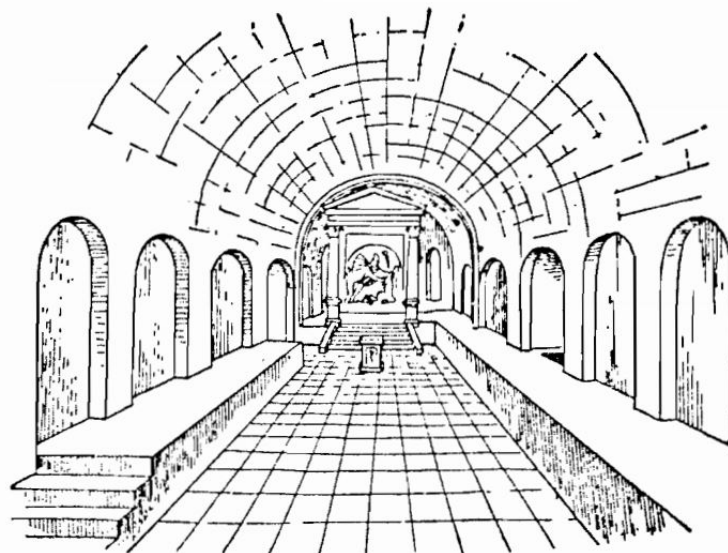
شکل ۱: آیدانای شوش (گدار، ۱۳۷۱).

Fig. 1: The Ayadana (Temple) of Susa (Godard, 1992).

نخستین محراب های آتش در سنت های پراکنده نخستین: لزوم دخالت عامل انسانی در برپایی آتش به عنوان یک عنصر طبیعی، سبب شد نخستین مکان آئینی انسان ساخت به عنوان محمل آتش شکل بگیرد. این بناها ابتدا بر دامنه کوه ها یا در مجاورت آب و درخت بنا می شدند (دیولافوا، ۱۳۷۱: ۴۳۲). این بناهای مقدس برخلاف معابد سومری و یونانی، ارتباطی با ارباب انواع نداشتند (بنونیست، ۱۳۷۷: ۱۲)، حتی محمل اجرای آئین قربانی و نیایش نیز نبودند و این اعمال در هوای آزاد و دور از این معابد اجرا می شد (گیرشمن، ۱۳۷۲: ۱۵۷). «آندره گدار» براساس نوشته های «دیولافوا» و تصویر بنایی که به عنوان محمل آتش بر مقبره «داریوش اول» هخامنشی حجاری شده (شکل ۱) معتقد است که این بناها جایگاه های سر به مهر آتش موسوم به «آیدانا» هستند که داریوش اول در کتیبه بیستون به احیاء آنها توسط خود، پس از شورش «گئومات مغ» اشاره می کند و تنها خواص اجازه ورود به آنها را داشتند (گدار، ۱۳۷۱: ۱۵-۱۷). گدار، دو گونه مکان نگه داری آتش را از یک دیگر تفکیک می کند؛ نخست، آتشکده یا پرستشگاه آتش که تنها بر خواص گشوده بود؛ و دوم، آتشگاه ها یا معابد آتش که بنایی عمومی جهت نیایش بود (گدار، ۱۳۷۱: ۶۵-۷۷)؛ بنابراین آتش به عنوان یک عنصر طبیعی مقدس، ابتدا واجد بنایی غیرعمومی می شود که نخستین مکان انسان ساخت آئینی است و به مرور زمان با پذیرش اجرای عمل نیایش، درهای این مکان به روی عموم باز می شود. بنای نخستین آتشکده ها به دوره هخامنشی در شوش بازمی گردد و تا دوره سلوکی در پرسپولیس و دوره اشکانی در کوه خواجه هم چنان، آتشکده هایی احداث می شوند. تغییرات تدریجی عقاید و التقاط با سنت های هلنی به گسترش ساخت معابد عمومی در دوران سلوکی و پارتی منجر شد (دیولافوا، ۱۳۷۱: ۴۳۱-۴۳۷). در دوره سلوکی معبد آناهیتا در کنگاور (شکل ۲) با ظاهری یونانی احداث

می‌شود که در آن مغان به نیایش و قربانی حیوانات در مذبحی جدا از محل آتش می‌پرداختند (گدار، ۱۳۷۱: ۱۷). نخستین گزارش‌های مکتوب در مورد معابد آتش یا آتشگاه‌ها به «پوزانیاس» در قرن دوم میلادی (دوره پارتی) بازمی‌گردد. پارتیان نخستین سازندگان بزرگ آتشگاه‌ها بودند که برای ساخت این معابد فرمی خاص با ترکیب مکعب و گنبد را خلق کردند (پوپ، ۱۳۸۸: ۵۶-۶۱؛ پیرنیا، ۱۳۹۰: ۱۱۶-۱۱۷). باور به تقدس آتش با گسترش کیش زرتشتی در دوره‌های بعدی زمینه‌ساز شکوفایی جنبه کالبدی در تولید مکان آئینی شد.

مکان آئینی در کیش میترائی: در کیش میترائی که برای چندین قرن در دوره پارتی دین غالب ایرانیان به شمار می‌رفت، غارهای طبیعی به عنوان پرستشگاه (مهرکده) مورداستفاده قرار می‌گرفت که آئین کشتن گاو (مقدس‌ترین آئین میترائی) در آن اجرا می‌شد (حقیقت، ۱۳۸۴: ۱۹۷). مجاورت رود با غار، قداستی مضاعف پدید می‌آورد. میترائیست‌ها اگر غار طبیعی در دسترس نداشتند در زیر زمین گودالی به عنوان مهرکده می‌ساختند. مهرکده‌ها ساختاری ساده داشتند (شکل ۳) و در آن‌ها مذبح با مجسمه یا نقش برجسته‌ای از میترا در حال کشتن گاو وجود داشت. کیش میترائی به دلیل سلسله مراتب پیچیده و خشک و اجرای مخفیانه آئین‌ها، هرگز در تولید یک مکان آئینی عمومی موفق نبود (ورمازرز، ۱۳۸۷: ۴۹-۵۶).

شکل ۳: معبد میترائی یا مهرکده (ورمازرز، ۱۳۸۷).

Fig. 3: The Mithraeum (Mehr Temple) (Vermaseren, 2008).

مکان آئینی و عناصر طبیعی در کیش زرتشتی: تقدس عناصر طبیعی در کیش زرتشتی نیز مانند سنت‌های پیشازرتشتی از اهمیت بسیاری برخوردار است. بخش عمده‌ای از تعالیم زرتشتی، به آفرینش عناصر طبیعی چون کوه، رود، گیاه، آب و آتش می‌پردازد (بندهشن، ۱۳۹۵: ۷۴-۹۲). جشن‌های زرتشتی که اغلب به نام ایزدان موسوم بود به فراخور نقش آن ایزد در طبیعت، در مکان‌های متفاوتی اجرا می‌شدند. جشن هَوَرتات (خرداد)، ایزد نگهبان آب در کنار رودها و یا چشمه‌ها و چاه‌ها، و جشن اَمَرتات (امرداد)، ایزد نگهبان گیاهان در مجاورت درختان برگزار می‌شد. برخی از گاهان بارهای شش‌گانه که مقدس‌ترین آئین‌ها در کیش زرتشتی محسوب می‌شدند (فرای، ۱۳۹۴: ۲۰۶-۲۰۸). مانند گاهان بار دوم و چهارم به خلقت آب و گیاهان مربوط می‌شد و در آن مردم هم‌چون: جشن هَوَرتات و اَمَرتات جهت اجرای آئین‌ها در مجاورت رودها و درختان گردهم می‌آمدند (فرای، ۱۳۹۴: ۶۶-۶۶؛ موله، ۱۳۶۳: ۷۸). در جشن‌های سالانه آبریزگان (آبریزان) و تیرگان نیز آب محمل اجرای جشن بود (بیرونی، ۱۳۶۳: ۲۱۵-۲۱۶). برگزاری بسیاری از آئین‌ها در کنار آبگیرها به تقدس سنت شستشو و لزوم اجرای آئینی آن بازمی‌گردد و اشاره‌ای استعاری به اسطوره عروج کیخسرو دارد (پیگولوسکایا، ۱۳۸۷: ۴۸۳).

مکان آئینی و نقاط لنگرگاهی در نظم کیهانی در کیش زرتشتی: چنان‌که پیش‌تر نیز مورد اشاره قرار گرفت، کوه‌ها به‌عنوان نقاط لنگرگاهی در نظم کیهانی در سنت‌های پیش‌زرتشتی، مکانی مقدس محسوب می‌شدند. در کیش زرتشتی کوه‌ها تصویری از کوه کیهانی بودند و مقدس‌ترین مکان‌ها برای ایجاد محراب‌های آتش به‌شمار می‌رفتند. براساس بندهشن هر سه آتش مقدس زرتشتی، نخستین بار در کوه‌ها نشانده شده بودند؛ آتش آذر فربغ در کوه خورومند در خوارزم، آتش آذرگشنسپ (شکل ۴) در کوه آسنوند در شیز (بندهشن، ۱۳۹۵: ۹۱-۹۲) و آتش آذربرزین مهر (شکل ۵) در کوه ریوند نیشابور (کریستین‌سن، ۱۳۸۵: ۱۲۱). وسواس زرتشتیان در استقرار آتش بر کوه‌ها باعث دوری محراب‌ها و معابد آتش از شهرها می‌شد، در مروج‌الذهب آمده است که آتش شاهی استخر بر بلندی‌ای در فاصله یک فرسخی از شهر واقع شده است (مسعودی، ۱۳۶۵، ج ۲: ۷۶-۷۷).

شکل ۴: آتشکده آذرگشنسپ در تخت سلیمان (فرای، ۱۳۹۴).

Fig. 4: The Azargoshnasp Fire Temple in Takht-e Soleyman (Frye, 2015).

شکل ۵: آتشکده آذربرزین مهر ریوند (نگارندگان، ۱۳۹۹).

Fig. 5: The Azarbozmehr Fire Temple in Rivand (Authors, 2020).

یکی از معیارهای تقدس کوه نزد زرتشتیان نزدیکی این مکان به آسمان بود؛ با گسترش جمعیت شهرها و گسترش آئین‌ها، پشت بام خانه‌ها به دلیل نزدیکی به آسمان و دسترس پذیری بیشتر در برخی از آئین‌ها جایگزین کوه‌ها شدند. فرای می‌نویسد؛ در برخی از گاهان بارها پیکره‌های رُسی سفیدرنگی را بر بام خانه‌ها قرار می‌داند تا «فره‌وشی‌ها»^۲ را به خود فرا بخوانند (فرای، ۱۳۹۴: ۲۱۲).

مکان آئینی و آتشگاه‌ها در کیش زرتشتی: با گسترش کیش زرتشتی در دوره ساسانی، معابد عمومی (آتشگاه) بسیاری احداث می‌شود؛ برای مثال، در قریه کوچک جمکران قم، هفت آتشگاه وجود داشته است. هم‌چنین گسترش نمازهای پنج‌گانه زرتشتی منجر می‌شود که در هر دهی یا میان هر طایفه‌ای آتشی به نام «آذران» و در هر بلوکی آتشی برپا شود (نفیسی، ۱۳۸۸: ۸۹-۹۱؛ بارتز، ۱۳۸۷: ۹۱). گسترش معابد و تکامل شیوه‌های ساخت، فرم چهارطاقی را به فرم غالب محراب‌های آتش بدل می‌کند. این فرم گاهی جهت مذبح نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد. بناهای آئینی به تدریج قلمرویی در فضا را به خود اختصاص می‌دهند و در دوره ساسانی حصارهایی اغلب مدور برای آتشگاه‌ها ساخته می‌شود (گدار، ۱۳۷۱: ۱۹-۲۱).

سیالیت مسئله تقدس مکان‌ها نزد زرتشتیان به گونه‌ای است که طبق وندیداد هر زمینی که انسان‌های پاک، موبدان یا خسروان در آن سکنی‌گزینند یا ثمر بیشتر دهد و آبادی بیشتر داشته باشد، مقدس است و محل جشن و سرور (وندیداد، ۱۳۸۴: ۸۶-۸۷). در مینوی خرد نیز روایاتی مشابه بیان شده است (مینوی خرد، ۱۳۵۴: ۱۸). این نگاه به پراکنش هرچه بیشتر فعالیت‌های آئینی از پستوی خانه‌ها تا فضاهای عمومی و کوه‌ها منجر می‌شود.

شکل‌گیری مکانی آئینی ذیل مفهوم آئین به مثابه یک سیستم انضباطی (و الگوی رفتاری)

نظام اجتماعی-سیاسی در ایران پیش از اسلام را برحسب شدت تمرکز قدرت می‌توان به دو دوره پیشاساسانی و ساسانی تقسیم کرد. دولت ساسانی با عبور از فرهنگ تسامح و تساهل دوران هخامنشی و اشکانی به تدوین یک نظام اعتقادی فراگیر در قالب حکومتی دیوانی-نظامی می‌پردازد که در حضوری همه‌جانبه دارد (حبیبی، ۱۳۸۷: ۲۸-۳۳؛ کریستین سن، ۱۳۸۵: ۱۰-۲۵). از تبعات ناگزیر این تغییر در سیستم حاکمیتی گسترش آئین‌ها به مثابه یک امر انضباطی و الگوی رفتاری است.

مکان آئینی و فرهنگ تسامح و تساهل از آغاز تا استقرار دولت ساسانی: استقرار در میانه تمدن‌های شرقی و غربی، فرهنگ تسامح و تساهل را در پهنه سرزمینی ایران به جزئی از هویت تاریخی تبدیل کرده است (شایگان، ۱۳۹۴: ۲۳-۲۸). هرودوت می‌نویسد: پارسیان بیشتر از دیگر ملت‌ها از آداب خارجی استقبال می‌کنند و برای آن‌ها احترام قائل‌اند. در دوره هخامنشی تحمیل مالیات بر معابد بیگانگان مشمول توبیخ پادشاه می‌شد (فرای، ۱۳۹۴: ۸۱۴) و حتی اگر طی یک حمله نظامی معبدی تخریب می‌شد، پیروان آن کیش اجازه ساخت مجدد معبد را داشتند، این امر در حمله «خشایار شاه» و تخریب آکروپولیس آتن روایت شده است (ناردو، ۱۳۷۹: ۷۳). از سوی دیگر، باور به ایزدان نورانی که صورت معینی نداشتند، باعث می‌شد ایرانیان خدایان دیگر اقوام را در قالب ایزدان خود تصور کنند و معابدشان را به عنوان مکان آئینی بپذیرند (بصیری و ولی، ۱۳۷۹: ۷۶). این پلورالیسم دینی به شکل‌گیری مکان‌های آئینی متنوعی در دوران پیش از ساسانی می‌انجامد، گستردگی قلمرو پارسیان و یک قرن استیلای یونانیان این تنوع را بیشتر می‌کند.

امر آئینی و نظام طبقاتی از آغاز تا استقرار دولت ساسانی: در این نظام اجتماعی، طایفه مغان به عنوان یکی از طوایف ایرانی (ماد) که قرن‌ها حضورشان در زمان تدفین و قربانی الزامی بود، هرگز نتوانست خود را به یک طبقه اجتماعی قدرتمند تبدیل کند (فرای، ۱۳۹۴: ۶۰۲) و اقدام آن‌ها برای کسب قدرت در دوره هخامنشی (گئومات مغ) نیز به شدت سرکوب می‌شود (حبیبی، ۱۳۸۷: ۱۳). این وضعیت با استقرار دولت ساسانی واژگون می‌شود و موبدان پس از شاه، دومین جایگاه اجتماعی را پیدا می‌کنند؛ بنابراین آئین‌ها در دوران پیش از ساسانی بیش از آن‌که بتوانند به عنوان یک سیستم انضباطی عمل کنند خود تحت تأثیر سیستم انضباطی معتقد به پلورالیسم دینی بودند و مکان‌مندی آن‌ها در گرو عوامل مختلفی قرار می‌گرفت که ارائه تصویر یکپارچه از مراحل پویا آن را ناممکن می‌کند.

مکان آئینی و تاریخت امر آئینی در دوره ساسانی: استقرار دولت ساسانی در قرن سوم میلادی، پایانی بر فرهنگ تسامح و تساهل پیشین است. ساسانیان تعصبات دینی روایت شده در متون مقدس زرتشتی^۳ را در مقابله با بدعت‌های دینی داخلی و ادیان بیگانه، سخت‌گیرانه اجرا می‌کردند (فرای، ۱۳۹۴: ۷۷). در این دوران دین و دولت نزدیک‌ترین پیوند را با یک‌دیگر می‌یابند^۴؛ این پیوند به تاریخی شدن امر آئینی منجر می‌شود. به این معنا که زمان غیرازلی و وقایع تاریخی چون اراده شاه در نشانیدن آتش و جاری کردن آب در یک محل، عامل تولید مکان آئینی می‌شود، حتی اگر آن مکان واجد عناصر مقدسی (آب و درخت) یا جایگاه مقدسی (کوه) نباشد. در کارنامه اردشیر بابکان بنای آتشگاه و لخش شاپور به تولد شاپور اول و بنای آتشگاه اردشیرخوره به زمان و مکان پیروزی اردشیر بر اردوان اشکانی نسبت داده می‌شود (کارنامه اردشیر بابکان، ۱۳۸۵: ۶۱). در تاریخ یزد آمده است که: «قباد ساسانی با خدای خویش پیمان بست که اگر دولت یابد آتشکده‌ای عظیم برپا دارد و چون مملکت بیافت بفرمود تا از هفت آتشخانه، آتش بیاورند، آتشکده بنا و نه‌ری روان کرد و آن جایگاه را هفتادُر (هفت-آتش) نام کرد و مجوس را آن مقام، چونان کعبه مسلمین بود» (جعفری، ۱۳۸۴: ۳۰). محل برآورده شدن میل و خواست پادشاه ساسانی نیز می‌توانست عامل تقدس یک مکان (و حتی یک زمان) محسوب شود، مصداق این اتفاق را می‌توان در روایت نقل شده درباره آئین آبریزان در زمان پیروز ساسانی و اجابت دعای باران پادشاه دید (نفیسی، ۱۳۸۸: ۹۱-۹۲). تمامی این عوامل شمار آئین‌ها و به تبع مکان‌های آئینی زرتشتی را در دوره ساسانی چنان افزایش می‌دهد که «بیرونی» می‌گوید: شمار این آئین‌ها به اندازه شمار کردن تعداد آب‌گذرهای یک سیلاب غیرممکن است (بیرونی، ۱۳۶۳: ۳۰۳).

مکان آئینی و تنش‌های اجتماعی در دوره ساسانی: در دنیای باستان گاهی آئین‌ها را به عنوان عامل کنترل و پیشگیری از تنش‌های اجتماعی برآمده از ستم‌های طبقاتی و نظام کاستی^۵ به‌کار گرفته می‌شود؛ آئین‌های ساتورنالیای^۶ نزد رومیان (دوران، ۱۳۸۰، ج ۳: ۷۶-۷۷) و آئین خرم‌روز^۷ نزد ساسانیان (کریستین سن، ۱۳۸۵: ۱۲۷) از آن جمله‌اند. این موضوع در امپراتوری روم به گسترش تماشاخانه‌ها و در پادشاهی ساسانی به گسترش جشن‌ها و آتشگاه‌ها منجر شد. گستردگی و پیچیدگی روزافزون آئین تقدیس آتش که گاه تا یک سال به طول می‌انجامید (موله، ۱۳۶۳: ۷۶)، ساخت معابد را بیش‌ازپیش نیازمند حمایت شاهان و دستگاه موبدان و صرف هزینه‌های بیشتر می‌کرد. ادامه این روند در شرایط بحرانی مانند جنگ و قحطی باعث می‌شد آئین‌ها علیه سیستم انضباطی عمل کنند. ظهور «مزدک» به عنوان یک پیامبر یا مصلح اجتماعی (گردیزی، ۱۳۶۳: ۸۰۰) در قرن پنجم میلادی، مصداق این موضوع است.^۸ خیزش مزدکیان یک آئین شورش است که ماهیتی ضدآئینی داشت و در پی محدودکردن هرچه بیشتر مکان‌های آئینی بود. «ابن فقیه» می‌گوید: مزدک به پادشاه ساسانی توصیه کرد به جز سه آتش مقدس تمامی آتش‌ها خاموش شوند (ابن فقیه، ۱۳۴۹: ۳۵-۶۹). دامنه این آئین شورش چنان گسترده بود که حتی پس از سرکوب مزدکیان، انجام اصلاحات و کاستن از تعداد آتشکده‌ها گریزناپذیر بود (طبری، ۱۳۷۵: ج ۲: ۶۴۶-۶۴۸).

تکامل مکان آئینی در بازارگاه‌ها در دوره ساسانی: تکامل سنن دینی و آئینی ایرانیان در دوره ساسانی در واپسین مراحل مکان مند شدن امر آئینی با تبدیل بازار به قلب شهر و شکل‌گیری نخستین میدان‌گاه‌ها در مسیر بازارها همراه می‌شود (حبیبی، ۱۳۸۷: ۳۳). تبدیل بازارگاه‌ها به مکان آئینی در دورانی که تنها عناصر طبیعی مانند آب، آتش و درخت، بستر مکانی امر آئینی به‌شمار می‌رفتند، میسر نبود. لازم بود فرآیند شهری شدن جامعه به تکامل برسد، امر آئینی به‌مثابه یک سیستم انضباطی و الگوی رفتاری تکامل یابد، مورد هدایت و کنترل طبقات بالای هرم قدرت اجتماعی قرارگیرد و تاریخی شود تا بتواند در فرآیند مکان مند شدنش از آتشگاه‌ها و کوه‌ها خارج شده، در قلب شهرها بروز و ظهور پیدا کند. روایت تاریخ‌نگاران و جغرافی‌دانان قرون نخستین اسلامی نشان می‌دهد که بازارگاه‌ها در اواخر دوره ساسانی در ایام جشن‌های دینی به‌صورت گسترده به‌عنوان مکان آئینی مورد استفاده قرار می‌گرفتند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۴۳-۴۵؛ اصطخری، ۱۳۷۱: ۱۰۵-۱۰۸). در محاسن الاصفهان آمده است که در دوره «فیروز ساسانی» در مجاور دروازه‌های شهر جی (اصفهان) بازاری به نام «جوربن» بود که مقارن نوروز تمام اهل اصفهان با انواع ماکول و مشروب

و اسباب جشن برای یک تا دو ماه به آنجا نقل مکان می‌کردند، ضمن خرید و فروش مایحتاج روزانه دائم در جشن بودند (مافروخی، ۱۳۸۵: ۴۰).

تکامل مکان آئینی در ایوان نوروز در دوره ساسانی: آئین به مثابه یک سیستم انضباطی، وظایفی را برعهده شاهان قرار می‌داد. طبق دینکرد، پادشاه در نوروز و گاهان بارها وظیفه داشت رعایا را شاد کرده، به آنان هدیه دهد (کریستین سن، ۱۳۸: ۵۶۳). در کیش زرتشتی از سنت هدیه دادن آئینی با نام «دهش» یاد می‌شود. گسترش این سنت به ساخت مجموعه‌هایی از آتشگاه‌ها منجر می‌شود که شاهان جهت دهش به رعایا و ایشان جهت امور جشن و عزا از آن استفاده می‌کردند. فردوسی با عنوان «ایوان نوروز» یا «ایوان سده» از این مجموعه‌ها یاد می‌کند که در مجاورت آتشگاه‌ها بنا شده و شاهان جهت دهش (داستان پیروزی هرمز چهارم بر بهرام چوبین^۱) و مردمان برای جشن (عفو مالیاتی در زمان بهرام گور^۲) یا سوگواری یا دهش بر روان مردگان (بخشش اموال شیرین پس از مرگ خسرو پرویز^۳) از این مکان‌ها استفاده می‌کردند. فرای معتقد است: این اماکن مجموعه‌ای از آتشگاه‌ها بودند که در ایام غیرآئینی به عنوان بازارگاه مورد استفاده قرار می‌گرفته است (فرای، ۱۳۹۴: ۲۰۵-۲۰۹). ایوان نوروز واپسین مرحله از فرآیند مکان‌مند شدن امر آئینی در ایران پیش از اسلام است که در اثر ادغام آتشگاه‌ها با یکدیگر و یا با بازارگاه‌ها ایجاد شده است.

بحث و تحلیل

واکاوی پویش مکان آئینی در ایران پیش از اسلام بر مبنای روش تحلیل ابعاد نیازمند عبور از سه مرحله است؛ مرحله نخست، حصول داده‌های نظری جهت کدگذاری باز؛ مرحله دوم، دسته‌بندی داده‌های تاریخی بر مبنای آن کدگذاری، جهت استخراج مفاهیم؛ و مرحله سوم، تبدیل مفاهیم به تم‌ها و نتیجه‌گیری نهایی. تعریف امر آئینی در پژوهش‌های علوم اجتماعی به عنوان یک کدگذاری باز به کار گرفته می‌شود تا امر آئینی به صورت بازتاب عقاید و فرهنگ (امر استعاری) و سیستم انضباطی (الگوی رفتاری) تعریف گردد.

اگر امر آئینی را یک الگوی رفتاری بدانیم می‌توان چگونگی مکان آئینی در ایران پیش از اسلام را در دو دوره پیشاساسانی و ساسانی به صورت مجزا بررسی کرد و اگر امر آئینی یک امر استعاری در نظر گرفته شود لازم است مکان آئینی را در سنت‌های دینی زرتشتی، میترائی و سنن پیشازرتشتی به صورت مجزا بررسی کرد. در بررسی هرکدام از این دسته‌ها برخی مفاهیم از داده‌های تاریخی قابل استخراج است. بررسی سنن نخستین ایرانی (سنن پیشازرتشتی) نشان می‌دهد سه مفهوم در مورد مکان آئینی قابل شناسایی است؛ نخست آن‌که آئینی قلمداد شدن یک مکان در گرو مجاورت آن مکان با عناصر طبیعی مانند آب و درخت است. دوم آن‌که نقاط لنگرگاهی در نظم کیهانی هم‌چون کوه‌ها عمده‌ترین مکان اجرای مراسم آئینی نیایش و قربانی به شمار می‌رفته است. سوم آن‌که آتش به عنوان یک عنصر مقدس طبیعی، عامل ایجاد نخستین مکان‌های آئینی انسان ساخت موسوم به «آتشکده» هاست که ابتدا ورود عموم به آن‌ها ممنوع بوده، اما به تدریج امکان ورود عموم به آن‌ها فراهم شده است. بررسی در خصوص مکان آئینی در کیش میترائی نشان می‌دهد که غارها نیز در کنار دیگر عناصر و عوامل طبیعی یک مکان آئینی محسوب می‌شده‌اند.

بررسی در خصوص مکان آئینی در کیش زرتشتی نشان می‌دهد در امتداد سنت‌های پیشین کماکان عناصر طبیعی و نقاط لنگرگاهی در نظم کیهانی عامل تولید مکان آئینی به شمار می‌روند، اما گسترش احداث محراب‌های عمومی آتش یا آتشگاه‌ها منجر به پراکندگی مکان آئینی از فضای خانه‌ها تا فضاهای عمومی و فضاهای خارج شهر چون کوه‌ها می‌شود. مفاهیم استخراج شده از بررسی داده‌های تاریخی نشان می‌دهد آئین به مثابه یک سیستم انضباطی در دوران پیشاساسانی مکان‌های آئینی متنوعی را تولید کرده که فاقد تولید متمرکز و اغلب پذیرای تقدس مکان‌های آئینی بیگانگان بوده است، اما در دوره ساسانی وضعیت به کلی متحول می‌شود. مکان آئینی در این دوره واجد خصلتی تاریخی شده که به گسترش تعداد این مکان‌ها منجر می‌شود. در این دوره اراده شاهی عاملی مهم در ایجاد یک مکان آئینی محسوب می‌شود. با تکامل شیوه شهرنشینی، تبدیل بازار به قلب شهر و ایجاد میدان‌های شهری، واپسین حلقه تکامل مکان آئینی در ایران

پیش از اسلام با ادغام آتشگاه‌ها با یک‌دیگر و یا با بازارگاه‌ها به ایجاد مکان‌هایی آئینی منجر می‌شود که در برخی متون از آن با عنوان «ایوان نوروز» یاد شده است. مفاهیم به دست آمده از یافته‌های تاریخی پژوهش در شکل ۶، قابل مشاهده است. این مفاهیم در گام نهایی مبنایی جهت تولید تم‌ها و نتیجه‌گیری نهایی خواهد بود که در بخش نهایی و شکل ۷، تشریح می‌شود.

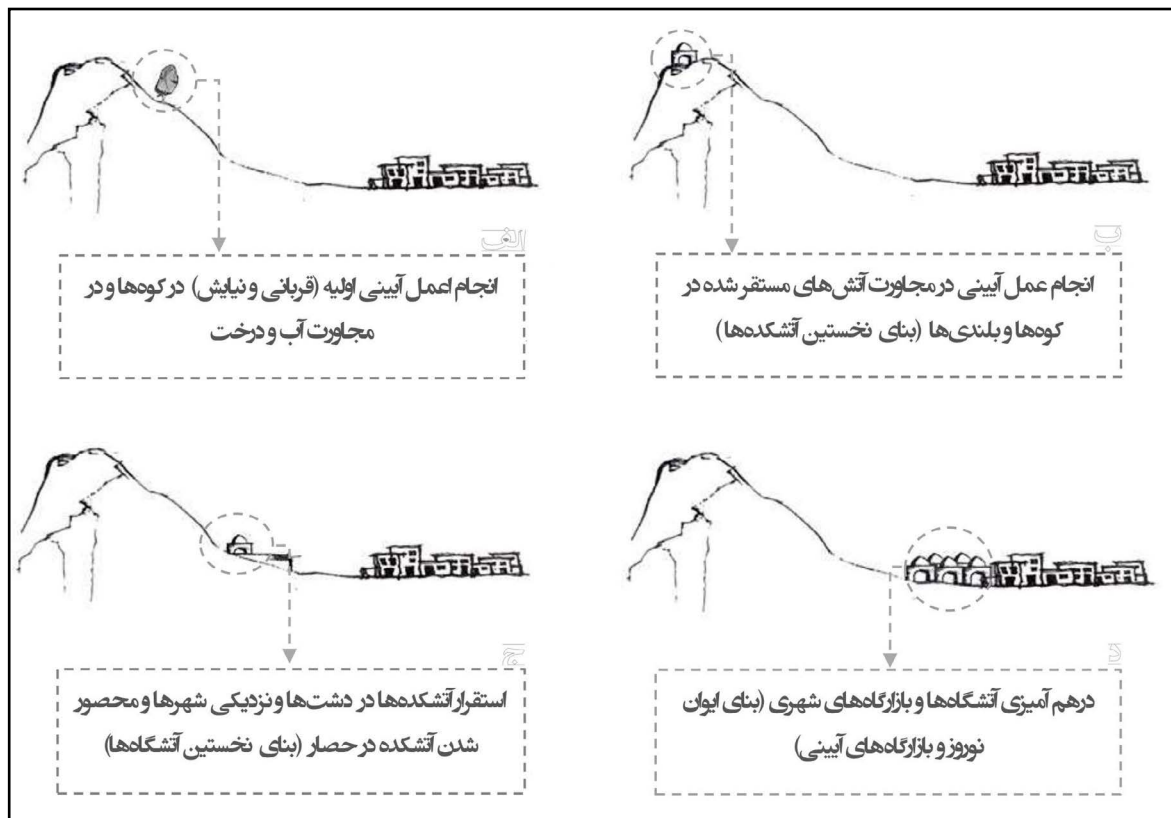
ویژگی‌های امر آئینی (کدگذاری باز)	مراحل پویش مکان آئینی (کدگذاری باز)	ویژگی‌های مکان آئینی (مفاهیم)	جمع‌بندی (تم‌ها)
آیین به مثابه امر استعاری و بازتاب عقاید و فرهنگ	مکان آئینی در باورهای نخستین ایرانی (پیشازرتشتی)	<ul style="list-style-type: none"> استقرار مکان آئینی در مجاورت عناصر طبیعی انجام عمل آئینی قربانی در کوه‌ها به مثابه نقاط لنگرگاهی در نظم کیهانی شکل‌گیری نخستین معابد خصوصی آتش (آبادانا) 	طبیعی بودن مکان آئینی ازلی بودن مکان آئینی
	مکان آئینی در سنت میترائی	<ul style="list-style-type: none"> غارها به مثابه مکان آئینی (بنای مهر کده) بی‌توجهی به مکان آئینی به مثابه مکان عمومی 	
	مکان آئینی در سنت زرتشتی	<ul style="list-style-type: none"> استقرار مکان آئینی در مجاورت عناصر طبیعی مکان آئینی به مثابه نقاط لنگرگاهی در نظم کیهانی شکل‌گیری معابد عمومی آتش (آتشگاه‌ها) 	
آیین به مثابه سیستم انضباطی و الگوی رفتاری	مکان آئینی در دوران پیش از ساسانی	<ul style="list-style-type: none"> تنوع مکان‌های آئینی ذیل فرهنگ تسامح و تساهل فقدان تولید متمرکز در اداره مکان‌های آئینی 	تاریخی شدن مکان آئینی شهری شدن مکان آئینی
	مکان آئینی در دوران ساسانی	<ul style="list-style-type: none"> تشکیل تولید متمرکز جهت اداره مکان‌های آئینی تاریخی شدن امر آئینی و مکان آئینی تأثیر اراده شاهی در ایجاد مکان آئینی شهری شدن مکان آئینی احداث حصارهای مدور برای آتشگاه‌ها گسترش مکان آئینی با هدف کاهش تنش اجتماعی شکل‌گیری آیین شورش (مزدک) با هدف محدود کردن مکان‌های آئینی تبدیل بازارگاه‌ها به مکان آئینی شکل‌گیری ایوان نوروز یا ایوان سده درهم آمیزی آتشگاه و بازارگاه 	

شکل ۶: جمع‌بندی پویش مکان آئینی در ایران پیش از اسلام (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Fig. 6: Summary of the Survey of Ritual Sites in Pre-Islamic Iran (Authors, 2024).

نتیجه‌گیری

ایرانیان پیش از اسلام ذیل فرهنگ تسامح و تساهل، آئین‌ها را نخست به عنوان یک امر استعاری ادراک می‌کردند که بازتاب عقاید و فرهنگ ایشان بود. اعتقاد به تقدس عناصر طبیعی چون آب و درخت و جایگاه ویژه کوه‌ها و تپه‌ها به عنوان نقاط لنگرگاهی در نظم کیهانی باعث شد نخستین مرحله از مکان‌مند شدن امر آئینی در این فضاها و اغلب دور از شهرها صورت‌گیرد. دو عمل عمده آئینی، یعنی نیایش و قربانی برای ایزدان در سنت‌های پیشازرتشتی و سنت میترائی اغلب در کوه‌ها، غارها یا در مجاورت چشمه‌ها و درختان کهن سال انجام می‌شد. تقدس روزافزون آتش و لزوم دخالت عامل انسانی در برپایی آن، منجر به ایجاد نخستین مکان آئینی انسان‌ساخت

شکل ۷: تغییرات تدریجی جایگاه مکان آئینی (نگارندگان، ۱۴۰۳).
 Fig. 7: Gradual Changes in the Status of Ritual Sites (Authors, 2024).

در دوره هخامنشی شد. این مکان‌ها در ابتدا دور از شهرها، در کوه‌ها و بلندی‌ها بنا شدند و عموم مردم اجازه ورود به آن‌ها را نداشتند.

در اثر گسترش آئین زرتشتی و نفوذ عقاید بیگانگان، به تدریج معابد سر به مهر آتش (آتشکده‌ها) به روی عموم گشوده شدند و معابد عمومی آتش (آتشگاه‌ها) در نزدیکی شهرها شکل گرفتند. این معابد با دعوت عموم طبقات اجتماعی به خود، دستخوش تحولات کالبدی نیز شده و در دوره پارتی فرم چهارطاقی را به انحصار خود درآوردند. شکل‌گیری و گسترش ساخت این معابد واپسین حلقه در فرآیند مکان‌مند شدن امر آئینی به مثابه یک امر استعاری محسوب می‌شود. مکان آئینی تا پیش از دوره ساسانی و تبدیل دین زرتشتی به دین رسمی سرزمین‌های ایرانی، واجد دو کیفیت بنیادین بوده است؛ نخست، ازلی بودن (ارتباط با نظم کیهانی)؛ و دوم، طبیعی بودن (مجاورت با عناصر مقدس طبیعی). افول فرهنگ تسامح و تساهل در ساختار سیاسی متمرکز ساسانیان و اشغال بالاترین جایگاه در هرم قدرت اجتماعی توسط موبدان زرتشتی، جنبه انضباطی امر آئینی را غالب کرده و مفهوم تاریخت را بر فرآیند شکل‌گیری مکان آئینی **پار** می‌کند تا زمان و مکان وقوع حوادث تاریخی مهم نیز بتوانند برسازنده مکان آئینی باشند. در این دوره شکل‌گیری مکان آئینی در گرو نشانیدن آتش و جاری کردن آب به دستور پادشاه ممکن می‌شود. آتشگاه‌ها در این دوره اغلب واجد حصاری مدور می‌شوند. گسترش فعالیت‌های آئینی در دوره ساسانی و استفاده از آن‌ها جهت کاهش تنش‌های اجتماعی، بازارگاه را برای نخستین بار محمل اجرای فعالیت‌های آئینی می‌کند. تبدیل بازارگاه به مکان آئینی واپسین حلقه در فرآیند مکان‌مند شدن امر آئینی به مثابه یک سیستم انضباطی یا الگوی رفتاری است که به ازلی بودن، طبیعی بودن و تاریخی بودن مکان آئینی، صفت شهری بودن را نیز می‌افزاید. ترکیب آتشگاه‌ها با یک‌دیگر در مجاورت شهرها و درهم‌آمیزی آن با بازارگاه‌ها تکامل یافته‌ترین گونه فضای آئینی موسوم به «ایوان نوروژ» را شکل می‌دهد که در آن کامل‌ترین نمود وجه استعاری مکان آئینی، یعنی آتشگاه و کامل‌ترین نمود وجه انضباطی آن، یعنی بازارگاه با یک‌دیگر ترکیب شده و یک مکان آئینی کاملاً شهری را شکل می‌دهند.

سپاسگزاری

در پایان نویسندگان بر خود لازم می‌دانند که از داوران ناشناس نشریه با نظرات ارزشمند خود به غنای متن مقاله افزودند، قدردانی نمایند.

درصد مشارکت نویسندگان

همه نویسندگان به یک میزان در نگارش مقاله مشارکت داشته‌اند.

تضاد منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

پی‌نوشت

۱. گروهی که کاتوزیان خوانیش به رسم پرستندگان دانش / جدا کردشان از میان گروه پرستنده را جایگه کرد کوه (فردوسی، پادشاهی جمشید).
۲. فرشتگانی که در آفرینش جهان به اورمزد یاری رسانده بودند (فرای، ۱۳۹۴: ۲۱۲).
۳. از مصادیق این موضوع می‌توان به حکایت تخریب بت‌کده مجاور دریاچه چی چست توسط کیخسرو در متون مهم زرتشتی اشاره کرد (بندهشن، ۱۳۹۵: ۹۱؛ یشت‌ها، ۱۳۹۴؛ مینوی خرد، ۱۳۵۵: ۱۰-۱۱)؛ هم‌چنین در زند و هومن یسن در تشویق این امر آمده است که: «مهر فراخ چراگاه به پشتون درخشان بانگ کند که آن بت‌کده نشیمن دیوان را بکن و پشتون درخشان و آذرفرنبغ و آذرگشنسپ و آذربرزین مهر پیروزگر فرارسند و آن دیو توانا را بزنند و آن بت‌کده که نشیمن دیوان است بکنند و شاخه ترسم فراگسترند، آئین هوم به جای آورند و اورمزد را بستانند» (زند و هومن یسن، ۱۳۸: ۶۹-۷۱).
۴. در دوره ساسانی آتش آذرگشنسپ که نمادی از پیوند دین و دولت است (عقیقی، ۱۳۷۴: ۴۱۸) در میان سه آتش مقدس زرتشتی والاترین مقام را پیدا می‌کند و شاهان ساسانی چون در تیسفون بر تخت می‌نشستند، پیاده به زیارت این آتش می‌رفتند (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۱۲۱؛ ابودلف، ۱۳۵۴: ۳۹-۴۵).
۵. باور به نظام اجتماعی طبقاتی از اعتقادات ریشه‌دار نزد قبایل هندواروپایی است (دومزیل، ۱۳۸۶: ۲۷) که در آن طبقات سه‌گانه بازتاب اجتماعی اعتقاد به طبقات خدایان است (آموزگار، ۱۳۹۲: ۶۰). نظام طبقاتی در دوره ساسانی به صورت نظام کاستی درآمده و از وظایف شاه، دادگری، یعنی ممانعت از تداخل اعضای کاست‌ها در یک‌دیگر است (داندامایف، ۱۳۸۶: ۲۸۰-۳۰۵؛ دیاکونف، ۱۳۹۱: ۲۸۰-۳۰۵؛ بریان، ۱۳۸۷: ۱۴۸-۲۱۱).
۶. آئین رومی ساتورنالیای از ۱۷ تا ۲۳ دسامبر برگزار می‌شد که در این ایام، بندگان می‌توانستند صاحبان خود را به بندگی خود وادارند (دوارنت، ۱۳۸۰: ج ۳: ۷۱).
۷. جشن خرم‌روز در نخستین روز ماه دی برگزار می‌شد و طی آن شاه از تخت به‌زیر آمده و با مردمان هم سفره می‌شد (کریستین سن، ۱۳۸۵: ۱۲۷).
۸. مزدک را برخی چون «خواجه نظام‌الملک» پیامبری می‌دانند که آمد تا دین زرتشت را کامل کند (خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۷: ۲۳۶)، برخی چون «فردوسی» او را مصلحی اجتماعی می‌دانند (شاهنامه فردوسی، داستان مزدک) و برخی چون «طبری» او را زندیقی می‌دانند که آئینی جدید آورد (طبری، ۱۹۹۶: ج ۲: ۶۴۰-۶۴۵).
۹. فرستاد تا هیرید را دهند که در پیش آتشکده برنهند (شاهنامه، پادشاهی هرمز).
۱۰. برفتند یکسر به آتشکده به ایوان نورو و جشن سده (شاهنامه، پادشاهی بهرام گور).
۱۱. ببخشید یکسر به آتشکده چه برجای نورو و جشن سده (شاهنامه، پادشاهی خسرو پرویز).

کتابنامه

- آموزگار، ژاله، (۱۳۹۲). تاریخ اساطیری ایران. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، (چاپ دوازدهم).
- ابن‌فقیه، احمد بن محمد، (۱۳۴۹). ترجمه مختصر البلدان (بخش مربوط به ایران). (محمد رضا حکیمی، مترجم)، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن‌حوقل، (۱۳۶۶). سفرنامه ابن‌حوقل (ایران در صورّة الارض). (مترجم: جعفر شعار)، تهران: انتشارات امیرکبیر، (چاپ دوم).
- ابن‌خردادبه، عبیدالله، (۱۳۷۱). مسالک و ممالک. (مترجم: سعید خاکنرد)، تهران: نشر مؤسسه مطالعات و انتشارات تاریخی میراث ملل.
- ابودلف، (۱۳۵۴). سفرنامه ابودلف در ایران. (مترجم: ابوالفضل طباطبائی). تهران: انتشارات زوار، (چاپ دوم).

- ارداویرافنامه، (۱۳۹۴). (مترجم: ژاله آموزگار). تهران: انتشارات معین.
- احمدی، بابک، (۱۳۹۳). ساختار و تاویل متن. تهران: نشر مرکز، (چاپ هفدهم).
- اصطخری، ابراهیم بن محمد، (۱۳۷۱). مسالک و ممالک. (مترجم: ایرج افشار). تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- الیاده، میرچاه، (۱۳۸۸). اسطوره و آئین از روزگار باستان تا به امروز. (مترجم: اسماعیل اسماعیل پور). تهران: شهر اسطوره.
- اوشیدری، جهانگیر، (۱۳۷۶). دانشنامه مزدیسنا؛ واژه‌نامه توضیحی آئین زرتشتی. تهران: نشر مرکز.
- باجلان فرخی، محمدحسین، (۱۳۷۲). در قلمرو انسان‌شناسی؛ اسطوره و آئین (مجموعه مقالات). تهران: نشر افکار.
- بارتر، جیمز، (۱۳۸۷). پارسیان. (مترجم: مهدی حقیقت‌خواه). تهران: انتشارات ققنوس.
- بریان، پیر، (۱۳۸۷). امپراتوری هخامنشی. (ج ۲)، (مترجم: ناهید فروغان). تهران: نشر فرزاد، (چاپ سوم).
- بصیری، میترا؛ و ولی، وهاب، (۱۳۷۹). ادیان ایران باستان. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- بُنْدَه‌شَن، (۱۳۹۵). (مترجم: مهرداد بهار). تهران: انتشارات توس، (چاپ پنجم).
- بنرجی، تردیب؛ و لوکایتو سیدریس، آندریس، (۱۳۹۴). طراحی شهری (مفاهیم و جریان‌های معاصر). (مترجم: رضا بصیری مژده‌ی، نوید پورمحمدرضا و حمیده فرهنگیان). تهران: انتشارات طحان.
- بنونیست، امیل، (۱۳۷۷). دین ایرانی. (مترجم: بهمن سرکاراتی). تهران: نشر قطره، (چاپ سوم).
- بهار، مهرداد، (۱۳۷۶). از اسطوره تا تاریخ. تهران: نشر چشمه.
- بویس، مری، (۱۳۸۹). زرتشتیان، باورها و آداب دینی آن‌ها. (مترجم: عسکر بهرامی). تهران: انتشارات ققنوس.
- بیرونی، ابوریحان، (۱۳۶۳). آثارالباقیه عن القرون الخالیه. (مترجم: امید داناسرشت). تهران: انتشارات امیرکبیر، (چاپ پنجم).
- پوپ، آرتور، (۱۳۸۸). معماری ایران. (زهرا قاسم‌علی، مترجم). تهران: نشر سمیرا.
- پیرنیا (مشیرالدوله)، حسن، (۱۳۸۱). تاریخ ایران باستان (ج ۱، ۲ و ۳). تهران: انتشارات دنیای کتاب، (چاپ هشتم).
- پیرنیا، محمدکریم، (۱۳۹۰). سبک‌شناسی معماری ایرانی. (گردآوردنده: غلامحسین معماریان). تهران: نشر سروش دانش، (چاپ دهم).
- پیگولوسکایا، نینا ویکتوروننا، (۱۳۸۷). شهرهای ایران در روزگار پارتی و ساسانیان. (مترجم: عنایت‌الله رضا). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، (چاپ چهارم).
- پین، مایکل، (۱۳۹۴). فرهنگ اندیشه انتقادی (از روشنگری تا پسامدرنیته). (ترجمه پ. یزدانجو). تهران: نشر مرکز، (چاپ پنجم).
- جعفری، جعفر بن محمد، (۱۳۸۴). تاریخ یزد. (مصحح: ایرج افشار). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- حبیبی، سیدمحسن، (۱۳۸۷). از شار تا شهر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، (چاپ هفتم).
- حقیقت، عبدالرفیع، (۱۳۸۴). تاریخ پانصد سال حکومت اشکانیان. تهران: انتشارات کومش.
- حمیدی، س. ج.، (۱۳۸۱). تاریخ اورشلیم (بیت المقدس). تهران: انتشارات امیرکبیر، (چاپ دوم).
- خواجه نظام‌الملک، (۱۳۴۷). سیرالملوک (سیاست‌نامه). (مصحح: هیوبرت دارک). تهران: انتشارات بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- خورشیدیان، ا.، (۱۳۸۷). پاسخ به پرسش‌های دینی زرتشتیان. تهران: انتشارات فروهر، (چاپ دوم).
- داندامایف، محمد، (۱۳۸۶). ایران در دوران نخستین پادشاهان هخامنشی. (مترجم: رضا اریاب). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- دهخدا، علی‌اکبر، (۱۳۸۵). لغت‌نامه (دوره دو جلدی). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

- دیاکونف، ایگور میخایلوویچ، (۱۳۹۱). تاریخ ماد. (مترجم: کریم کشاورز). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، (چاپ یازدهم).
- دیولافوا، ژان، (۱۳۷۱). سفرنامه دیولافوا (ایران، کلد و شوش). (مترجم: علی محمد فره‌وشی)، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- دورانت، ویل، (۱۳۸۰). تاریخ تمدن؛ قیصر و مسیح. (ج ۳)، (حمید عنایت، مترجم)، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- دومزیل، ژرژ، (۱۳۸۶). طبقات اجتماعی ایران قدیم. (مترجم: عیسی بهنام)، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- راوندی، مرتضی، (۱۳۵۷). تاریخ اجتماعی ایران. (ج ۱). تهران: انتشارات امیرکبیر، (چاپ سوم).
- رضی، هاشم، (۱۳۸۴). دین و فرهنگ ایرانی پیش از عصر زرتشت. تهران: انتشارات سخن، (چاپ دوم).
- زند و هومن یسن، (۱۳۸۳). ترجمه صادق هدایت. تهران: انتشارات نگاه.
- سرخوش، فاطمه، (۱۳۸۹). اسطوره زمین و آسمان؛ زمین و آسمان در باور ایرانیان. تهران: انتشارات ترفند.
- شایگان، داریوش، (۱۳۹۲). آسیا در برابر غرب. تهران: نشر فرزاد.
- شایگان، داریوش، (۱۳۹۴). ادیان و مکاتب فلسفی هند. تهران: انتشارات امیرکبیر، (چاپ هشتم).
- طاهری، صدرالدین، (۱۳۹۳). ایزدبانوان در فرهنگ و اساطیر ایران. تهران: انتشارات روشنگران و مطالعات زنان.
- طبری، محمد بن جریر، (۱۳۷۵). تاریخ طبری (تاریخ الرسل و الملوک). (ج ۲)، (مترجم: ابوالقاسم پاینده). تهران: انتشارات اساطیر.
- عقیقی، رحیم، (۱۳۷۴). اساطیر و فرهنگ ایران در نوشته‌های پهلوی. تهران: انتشارات توس.
- فره‌وشی، بهرام، (۱۳۷۹). ایران ویج. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، (چاپ پنجم).
- قمی، حسن بن محمد، (۱۳۶۱). تاریخ قم. (مصحح: سید جلال‌الدین تهرانی). تهران: انتشارات توس، (چاپ دوم).
- کارنامه اردشیر بابکان، (۱۳۸۵). (مترجم: قاسم هاشمی‌نژاد)، تهران: نشر مرکز، (چاپ سوم).
- کامبخش فرد، سیف‌الله، (۱۳۷۴). معبد آناهیتای کنگاور، کاوش‌ها و پژوهش‌های باستان‌شناسی و بازسازی و احیای معماری معبد ناهید و طاق‌گرا. تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری کشور.
- کرمونا، متیو و همکاران، (۱۳۹۴). مکان‌های عمومی، فضاهای شهری: ابعاد گوناگون طراحی شهری. (مترجم: فریبا قرائی و همکاران). تهران: انتشارات دانشگاه هنر، (چاپ سوم).
- کریستین سن، آرتور، (۱۳۸۲). مزدا پرستی در ایران قدیم. (مترجم: ذبیح‌الله صفا)، تهران: انتشارات هیرمند، (چاپ پنجم).
- کریستین سن، آرتور، (۱۳۸۵). ایران در زمان ساسانیان. (مترجم: غلامرضا رشید یاسمی)، تهران: انتشارات صدای معاصر، (چاپ پنجم).
- کلیما، اوتاگر، (۱۳۸۶). تاریخچه مکتب مزدک. (مترجم: جهانگیر فکری ارشاد)، تهران: انتشارات توس.
- فرای، ریچارد؛ و همکاران، (۱۳۹۴). تاریخ ایران کمبریج؛ از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان (مترجم: حسن انوشه)، تهران: انتشارات امیرکبیر، (چاپ هشتم).
- فردوسی، ابوالقاسم، (۱۳۷۹). شاهنامه. (مصحح: ناهید فرشاد مهر)، تهران: نشر محمد، (چاپ سوم).
- گذار، آندره، (۱۳۷۱). آثار ایران. (ج ۱ و ۲)، (مترجم: ابولحسن سروقد مقدم)، تهران: انتشارات آستان قدس رضوی، (چاپ دوم).
- گردیزی، ایوسعید، (۱۳۶۳). تاریخ گردیزی. (مترجم: عبدالحی حبیبی)، تهران: انتشارات دنیای کتاب.
- گلکار، کورش، (۱۳۹۰). آفرینش مکان پایدار. تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- گیدنز، آنتونی، (۱۳۹۲). جامعه‌شناسی (مترجم: منوچهر صبوری)، تهران: نشر نی.

- گیرشمن، رومن، (۱۳۷۲). ایران از آغاز تا اسلام. (مترجم: محمد معین)، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، (چاپ نهم).
- لویی برول، لوسین، (۱۳۹۳). کارکردهای ذهنی در جوامع عقب‌مانده. (مترجم: یدالله موقن)، تهران: نشر هرمس.
- مارتین ورمازن، (۱۳۸۷). آئین میترا. (مترجم: نادر بزرگ‌زاد)، تهران: نشر چشمه، (چاپ هفتم).
- مافروخی، فضل بن سعد، (۱۳۸۵). محاسن الاصفهان. (مصحح: عباس اقبال آشتیانی، مترجم: حسین بن محمدآوری)، اصفهان: انتشارات سازمان فرهنگی و تفریحی شهرداری ها.
- مدنی پور، علی، (۱۳۹۲). طراحی فضای شهری؛ نگرشی بر فرآیندهای اجتماعی و مکانی. (مترجم: فرهاد مرتضایی)، تهران: انتشارات سازمان فناوری اطلاعات و ارتباطات شهرداری تهران، (چاپ چهارم).
- مدنی پور، علی، (۱۳۹۰). طراحی شهر خرد، (مترجم: بهادر زمانی)، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- مسعودی، علی بن حسین، (۱۳۶۵). مروج الذهب و معادن الجواهر. (مترجم: ابوالقاسم پاینده)، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- معین، محمد، (۱۳۵۵). مزدیسنا و ادب فارسی. (ج ۱)، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، (چاپ سوم).
- معین، محمد، (۱۳۷۱). لغت‌نامه. تهران: انتشارات امیرکبیر، (چاپ نهم).
- ممفورد، لوئیز، (۱۳۸۷). جامعه مدنی در گذر تاریخ: دگرگونی‌ها و دورنماهای آن. (مترجم: احمد عظیمی بلوریان)، تهران: خدمات فرهنگی رسا، (چاپ دوم).
- منوچهری‌پور، منوچهر، (۱۳۸۷). فشرده‌ای از آموزش‌های دین زرتشت. تهران: انتشارات فروهر، (چاپ سوم).
- موله، مائیرلان، (۱۳۶۳). ایران باستان. (مترجم: ژاله آموزگار)، تهران: انتشارات توس، (چاپ دوم).
- مینوی خرد، (۱۳۵۴). (مترجم: احمد تفضلی)، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- ناردو، دان، (۱۳۷۹). امپراتوری ایران. (مترجم: مرتضی ثاقب‌فر)، تهران: انتشارات ققنوس.
- نارمن شارپ، رلف، (۱۳۴۶). فرمان‌های شاهنشاهان هخامنشی. شیراز: انتشارات شورای مرکزی جشن‌های شاهنشاهی.
- نصر، سید حسین، (۱۳۹۳). دین و نظم طبیعت (مترجم: انشاءالله رحمتی)، تهران: نشر نی، (چاپ پنجم).
- نفیسی، سعید، (۱۳۸۸). تاریخ تمدن ایران ساسانی. تهران: نشر کتاب پارسه.
- ورمازن، مارتین، (۱۳۸۷). آئین میترا. (مترجم: بزرگ‌زاد)، تهران: نشر چشمه، (چاپ هفتم).
- ون‌دیداد، (۱۳۸۴). مترجم: موسی جوان. تهران: نشر دنیای کتاب، (چاپ دوم).
- هینلز، جان، (۱۳۶۸). شناخت اساطیر ایران. (مترجم: ژاله آموزگار و احمد تفضلی)، تهران: نشر چشمه.
- یشته‌ها، (۱۳۹۴). (ج ۱). (مفسر و مصحح: ابراهیم پورداوود). تهران: نشر اساطیر، (چاپ دوم).
- Abū Dulaf. (1975). *Safarnameh-ye Abū Dulaf dar Iran* [Abū Dulaf's travelogue in Iran] (A. Tabatabai, Trans.). Tehran: Zavar Publications. (Original work published 1354)
- Afifi, R., (1995). *Asatir va farhang-e Iran dar neveshteha-ye Pahlavi* [Myths and culture of Iran in Pahlavi writings]. Tehran: Toos Publications. (Original work published 1374)
- Ahmadi, B., (2014). *Sakhtar va ta'vil-e matn* [Structure and interpretation of text] (17th ed.). Tehran: Markaz Publishing. (Original work published 1393)
- Al-Biruni, A., (1984). *Athar al-baqiyah an al-qurun al-khaliyah* [The remaining signs of past centuries] (O. Danaseresht, Trans.). Tehran: Amir Kabir Publications. (Original work published 1363)
- Al-Mas'udi, A. b. H., (1986). *Muruj al-dhahab wa ma'adin al-jawhar* [The meadows of gold and mines of gems] (A. Payandeh, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. (Original work published 1365)

- Al-Tabari, M. b. J., (1996). *Tarikh-e Tabari* (Tarikh al-rosol wa al-moluk) [History of Tabari (History of the prophets and kings)] (Vol. 2) (A. Payandeh, Trans.). Tehran: Asatir Publications. (Original work published 1375)
- Amouzgar, J., (2013). *Tarikh-e asatiri-e Iran* [The mythological history of Iran] (12th ed.). Tehran: SAMT. (Original work published 1392)
- *Ardavirafnameh*. (2015). [The book of Ardaviraf] (J. Amouzgar, Trans.). Tehran: Moin Publications. (Original work published 1394)
- Bahar, M., (1997). *Az oštūreh ta tarikh* [From myth to history]. Tehran: Cheshmeh Publishing. (Original work published 1376)
- Bajelan Farrokhi, M. H., (1993). *Dar qalamrow-e ensanshenasi; oštūreh va ayin (majmueh-ye maqalat)* [In the realm of anthropology; myth and ritual (collection of articles)]. Tehran: Afkar Publishing. (Original work published 1372)
- Banerjee, T. & Loukaitou-Sideris, A., (2015). *Tarahi-ye shahri* (mafahim va jaryanha-ye moaser) [Urban design (concepts and contemporary trends)] (R. Basiri Mojdehi, N. Pour Mohammad Reza, & H. Farahmandian, Trans.). Tehran: Tahan Publications. (Original work published 1394)
- Bartar, J., (2008). *Parsian* [The Persians] (M. Haghghatkhah, Trans.). Tehran: Qoqnoos Publications. (Original work published 1387)
- Basiri, M. & Vali, V., (2000). *Adyan-e Iran-e baštan* [Religions of ancient Iran]. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. (Original work published 1379)
- Bell, C., (1997). *Ritual: Perspectives and dimensions*. Oxford University Press.
- Benveniste, É., (1998). *Din-e Irani* [The Persian religion] (B. Sarkarati, Trans.). Tehran: Qatreh Publishing. (Original work published 1377)
- Boudewijnse, B., (1998). *British roots of the concept of ritual*. In Religion in the making: The emergence of the sciences of religion. Routledge.
- Boyce, M., (2010). *Zartoshtian, bavarha va adab-e dini-ye anha* [Zoroastrians, their beliefs and religious customs] (A. Bahrami, Trans.). Tehran: Qoqnoos Publications. (Original work published 1389)
- Briant, P., (2008). *Empatorium-e Hakhmaneshi* [The Achaemenid Empire] (Vol. 2) (N. Foroughan, Trans.). Tehran: Farzan Publishing. (Original work published 1387)
- Brunaux, J. L., (1988). *The Celtic Gauls: Gods, rites and sanctuaries* (D. Nash, Trans.). Seaby.
- *Bundahishn*. (2016). [The primal creation] (M. Bahar, Trans.). Tehran: Toos Publications. (Original work published 1395)
- Carmona, M., et al. (2015). *Makanha-ye omumi, faza-ha-ye shahri: ab'ad-e gonagon-e tarahi-ye shahri* [Public places, urban spaces: the dimensions of urban design] (F. Qaraei et al., Trans.). Tehran: University of Art Publications. (Original work published 1394)
- Christensen, A., (2003). *Mazda parašti dar Iran-e qadim* [Zoroastrianism in ancient Iran] (Z. Safa, Trans.). Tehran: Hermand Publications. (Original work published 1382)
- Christensen, A., (2006). *Iran dar zaman-e Sasaniyan* [L'Iran sous les Sassanides] (G. R. Rashid Yasmi, Trans.). Tehran: Sedaye Moaser Publications. (Original work published 1385)
- Creswell, J. W., (2015). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches* (4th ed.). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.

- Dandamayev, M. A., (2007). *Iran dar doran-e nokhostin padshahan-e Hakhmaneshi* [Iran in the period of the first Achaemenid kings] (R. Arbāb, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. (Original work published 1386)
- Dehkhoda, A. A., (2006). *Lughatnameh* [Dictionary] (2 Vols.). Tehran: University of Tehran Press. (Original work published 1385)
- Diakonoff, I. M., (2012). *Tarikh-e Mad* [History of Media] (K. Keshavarz, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. (Original work published 1391)
- Dieulafoy, J., (1992). *Safarnameh-ye Dieulafof (Iran, Kaldah va Shush)* [Dieulafoy's travelogue (Iran, Chaldea, and Susa)] (A. M. Farahvashi, Trans.). Tehran: University of Tehran Press. (Original work published 1371)
- Dumézil, G., (2007). *Tabagat-e ejtema'i-e Iran-e qadim* [Social classes of ancient Iran] (I. Behnam, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. (Original work published 1386)
- Durant, W., (2001). *Tarikh-e tamaddon; Qeysar va Masih* [The story of civilization; Caesar and Christ] (Vol. 3) (H. Enayat, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. (Original work published 1380)
- Eliade, M., (2009). *Ostureh va ayin az ruzgar-e bastan ta emruz* [Myth and ritual from ancient times to today] (I. Ismailpour, Trans.). Tehran: Shahr-e Ostoureh. (Original work published 1388)
- Farahvashi, B., (2000). *Iranvej* [The mythical homeland of Iranians] (5th ed.). Tehran: University of Tehran Press. (Original work published 1379)
- Ferdowsi, A., (2000). *Shahnameh* [The book of kings] (N. Farshadmehr, Ed.). Tehran: Mohammad Publishing. (Original work published 1379)
- Fischer, M. M. J., (2003). *Emergent forms of life and the anthropological voice*. Duke University Press.
- Frye, R. N., et al. (2015). *Tarikh-e Iran-e Cambridge; az Seleucian ta forupashi-ye dowlat-e Sasanian* [The Cambridge History of Iran; from the Seleucids to the collapse of the Sasanian state] (H. Anusheh, Trans.). Tehran: Amir Kabir Publications. (Original work published 1394)
- Gardizi, A. S., (1984). *Tarikh-e Gardizi* [The history of Gardizi] (A. H. Habibi, Trans.). Tehran: Donyaye Ketab Publications. (Original work published 1363)
- Geertz, C., (1980). *The theatre style: Mardi Gras at New Orleans and Mobile*. University of Chicago Press.
- Gellner, E., (1992). *Postmodernism, reason & religion*. Routledge.
- Ghirshman, R., (1993). *Iran az aghaz ta islam* [Iran from the earliest times to the Islamic conquest] (M. Moin, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. (Original work published 1372)
- Giddens, A., (2013). *Jame'e shenasi* [Sociology] (M. Sabouri, Trans.). Tehran: Ney Publishing. (Original work published 1392)
- Gluckman, M., (1963). *Order and programmers: Technologies of power in the engineered landscape of Ball, NJ*. Princeton University Press.
- Godard, A., (1992). *Athar-e Iran* [The art of Iran] (Vols. 1-2) (A. H. Sarvghad Moqaddam, Trans.). Tehran: Astan-e Qods-e Razavi Publications. (Original work published 1371)

- Golkar, K., (2011). *Afrinsh-e makan-e paydar* [Creation of sustainable place]. Tehran: Shahid Beheshti University Press. (Original work published 1390)
- Habibi, S. M., (2008). *Az shar ta shahr* [From shar to city] (7th ed.). Tehran: University of Tehran Press. (Original work published 1387)
- Haghighat, A., (2005). *Tarikh-e pansad sal-e hokumat-e Ashkanian* [History of five hundred years of Parthian rule]. Tehran: Koomesh Publications. (Original work published 1384)
- Hamidi, S. J., (2002). *Tarikh-e Urshalim* (Bayt al-Moqaddas) [History of Jerusalem]. Tehran: Amir Kabir Publications. (Original work published 1381)
- Hinnells, J. R., (1989). *Shenakht-e asatir-e Iran* [Persian mythology] (J. Amouzgar & A. Tafazzoli, Trans.). Tehran: Cheshmeh Publishing. (Original work published 1368)
- Ibn al-Faqih, A. b. M., (1970). *Tarjome-ye mukhtasar al-buldan (bakhsh-e marbut be Iran)* [Translation of Summary of Lands (section on Iran)] (M. R. Hakimi, Trans.). Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran. (Original work published 1349)
- Ibn Hawqal., (1987). *Safarnameh-ye Ibn Hawqal (Iran dar surat al-ard)* [The travelogue of Ibn Hawqal (Iran in the image of the earth)] (J. Shoar, Trans.). Tehran: Amir Kabir Publications. (Original work published 1366)
- Ibn Khordadbeh, O., (1992). *Masalik va mamalik* [Routes and realms] (S. Khakrand, Trans.). Tehran: Miras-e Melal Publications. (Original work published 1371)
- Istakhri, I. b. M., (1992). *Masalik va mamalik* [Routes and realms] (I. Afshar, Trans.). Tehran: Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab. (Original work published 1371)
- Jafari, J. b. M., (2005). *Tarikh-e Yazd* [History of Yazd] (I. Afshar, Ed.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. (Original work published 1384)
- Kambakhsh Fard, S., (1995). *Ma'bad-e Anahita-ye Kangavar, kavoshha va pazhuheshha-ye bastanshenasi va bazsazi va ehya-ye memari-ye ma'bad-e Nahid va Taq-e Gera* [The Anahita Temple of Kangavar, archaeological excavations and research, and the reconstruction and revival of the architecture of the Nahid Temple and Taq-e Gera]. Tehran: Cultural Heritage and Tourism Organization. (Original work published 1374)
- *Karnamag-e Ardashir-e Babakan*. (2006). [The book of the deeds of Ardashir son of Babak] (G. Hasheminejad, Trans.). Tehran: Markaz Publishing. (Original work published 1385)
- Khorshidian, E., (2008). *Pasokh be porseshha-ye dini-ye Zartoshtian* [Answering Zoroastrians' religious questions] (2nd ed.). Tehran: Fravahar Publications. (Original work published 1387)
- Khwaja Nizam al-Mulk, (1968). *Siar al-moluk* (Siyasatnama) [The lives of kings (Book of politics)] (H. Darke, Ed.). Tehran: Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab. (Original work published 1347)
- Klima, O., (2007). *Tarikhcheh-ye maktab-e Mazdak* [The history of the Mazdakite doctrine] (J. Fekri Ershad, Trans.). Tehran: Toos Publications. (Original work published 1386)
- Krippendorff, K., (2013). *Content Analysis: An Introduction to Its Methodology* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Kuper, A., (1983). *Anthropology and anthropologists: The modern British school*. Routledge & Kegan Paul.

- Lawson, E. T. & McCauley, R. N., (2000). *Rethinking religion: Connecting cognition and culture*. Cambridge University Press.
- Lévy-Bruhl, L., (2014). *Karkardha-ye zehni dar jame'ha-ye aghab mandeh* [Mental functions in inferior societies] (Y. Moqan, Trans.). Tehran: Hermes Publishing. (Original work published 1393)
- Madanipour, A., (2011). *Tarahi-ye shahr-e kord* [Design of the cord city] (B. Zamani, Trans.). Tehran: University of Tehran Press. (Original work published 1390)
- Madanipour, A., (2013). *Tarahi-ye faza-ye shahri; negareshi bar farayandha-ye ejtema'i va makani* [Design of urban space; an outlook on socio-spatial processes] (F. Mortezaei, Trans.). Tehran: Tehran Municipality ICT Organization Publications. (Original work published 1392)
- Mafarrukhi, F. b. S., (2006). *Mahasen-e Esfahan* [The excellences of Isfahan] (A. Eqbal Ashtiyani, Ed.; H. b. M. Avari, Trans.). Isfahan: Municipal Cultural and Recreational Organization Publications. (Original work published 1385)
- Manouchehripour, M., (2008). *Feshorde-i az amuzeshha-ye din-e Zartosht* [A summary of the teachings of the Zoroastrian religion] (3rd ed.). Tehran: Fravahar Publications. (Original work published 1387)
- *Minuy-e Kherad*. (1975). [The spirit of wisdom] (A. Tafazzoli, Trans.). Tehran: Bonyad-e Farhang-e Iran. (Original work published 1354)
- Moin, M., (1976). *Mazdayasna va adab-e Farsi* [Zoroastrianism and Persian literature] (Vol. 1) (3rd ed.). Tehran: University of Tehran Press. (Original work published 1355)
- Moin, M., (1992). *Lughatnameh* [Dictionary] (9th ed.). Tehran: Amir Kabir Publications. (Original work published 1371)
- Molé, M., (1984). *Iran-e bastan* [Ancient Iran] (J. Amouzgar, Trans.). Tehran: Toos Publications. (Original work published 1363)
- Mumford, L., (2008). *Jame'e-ye madani dar gozar-e tarikh: degarguniha va dornamaha-ye an* [The city in history: its transformations and prospects] (A. Azimi Balourian, Trans.). Tehran: Rasa Cultural Services. (Original work published 1387)
- Nafisi, S., (2009). *Tarikh-e tamaddon-e Iran-e Sasani* [History of Sasanian civilization]. Tehran: Parseh Book Publishing. (Original work published 1388)
- Nanda, S. & Warms, R. L., (1998). *Culture counts: A concise introduction to cultural anthropology*. Wadsworth Publishing
- Nardo, D., (2000). *Empatorium-e Iran* [The Persian Empire] (M. Saqebfar, Trans.). Tehran: Qoqnoos Publications. (Original work published 1379)
- Nasr, S. H., (2014). *Din va nazm-e tabi'at* [Religion and the order of nature] (E. Rahmati, Trans.). Tehran: Ney Publishing. (Original work published 1393)
- Oshidari, J., (1997). *Daneshnameh-ye Mazdayasna; vazhenamih-ye tozih-ye ayin-e Zartoshti* [Encyclopedia of Mazdayasna; explanatory dictionary of the Zoroastrian religion]. Tehran: Markaz Publishing. (Original work published 1376)
- Payne, M., (2015). *Farhang-e andisheh-e enteqadi (az rowshanegari ta pasamoderniteh)* [Dictionary of critical thought (from the Enlightenment to postmodernity)] (P. Yazdanjou, Trans.). Tehran: Markaz Publishing. (Original work published 1394)
- Pettazzoni, R., (1967). *West Slavic paganism: Essays on the history of religions* (H. J. Rose, Trans.). E. J. Brill.

- Pigulevskaya, N. V., (2008). *Shahrha-ye Iran dar ruzgar-e Parti va Sasaniyan* [Cities of Iran in the Parthian and Sasanian eras] (E. Reza, Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. (Original work published 1387)
- Pirnia (Moshir al-Dowleh), H., (2002). *Tarikh-e Iran-e bastan* [History of ancient Iran] (Vols. 1-3). Tehran: Donyaye Ketab Publications. (Original work published 1381)
- Pirnia, M. K., (2011). *Sabkshenasi-ye memari-e Irani* [Stylistics of Iranian architecture] (G. H. Memarian, Ed.). Tehran: Soroush Danesh Publishing. (Original work published 1390)
- Pope, A. A., (2009). *Memari-e Iran* [Architecture of Iran] (Z. Ghasemali, Trans.). Tehran: Samira Publishing. (Original work published 1388)
- Qomi, H. b. M., (1982). *Tarikh-e Qom* [History of Qom] (S. J. Tehrani, Ed.). Tehran: Toos Publications. (Original work published 1361)
- Radcliffe-Brown, A. R., (1993). *Structure and function in primitive society*. Cohen and West.
- Ravandi, M., (1978). *Tarikh-e ejtema'i-e Iran* [Social history of Iran] (Vol. 1) (3rd ed.). Tehran: Amir Kabir Publications. (Original work published 1357)
- Razi, H., (2005). *Din va farhang-e Irani qabl az asr-e Zartosht* [Religion and culture of pre-Zoroastrian Iran] (2nd ed.). Tehran: Sokhan Publications. (Original work published 1384)
- Rosaldo, R., (1993). *Culture and truth: The remaking of social analysis*. Beacon Press.
- Sarkhosh, F., (2010). *Ostureh-ye zamin va aseman; zamin va aseman dar bavar-e Iranian* [The myth of earth and sky; earth and sky in Iranian belief]. Tehran: Tarfand Publications. (Original work published 1389)
- Sharp, R. N., (1967). *Farmanha-ye shahanshan-e Hakhmaneshi* [The inscriptions of the Achaemenian kings]. Shiraz: Central Council of the Imperial Celebrations Publications. (Original work published 1346)
- Shayegan, D., (2013). *Asiya dar barabar-e gharb* [Asia facing the West]. Tehran: Farzan Publishing. (Original work published 1392)
- Shayegan, D., (2015). *Adyan va maktabha-ye falsafi-ye Hend* [Religions and philosophical schools of India] (8th ed.). Tehran: Amir Kabir Publications. (Original work published 1394)
- Stronach, D., (1985). "On the evolution of the early Iranian fire temple". *Acta Iranica*, 24 (Papers in honour of Professor Mary Boyce).
- Taheri, S., (2014). *Izadbanovan dar farhang va asatir-e Iran* [Goddesses in Iranian culture and mythology]. Tehran: Roshangaran va Motaleat-e Zanan Publications. (Original work published 1393)
- Turner, V., (1984). *The anthropology of performance*. Performing Arts Journal Publications
- *Vendidad*. (2005). [The laws against the demons] (M. Javan, Trans.). Tehran: Donyaye Ketab Publications. (Original work published 1384)
- Vermaseren, M. J., (2008). *Ayin-e Mitra* [The Mithraic mysteries] (N. Bozorgzad, Trans.). Tehran: Cheshmeh Publishing. (Original work published 1387)
- Vermaseren, M. J., (2008). *Ayin-e Mitra* [The Mithraic mysteries] (B. Naderzad, Trans.). Tehran: Cheshmeh Publishing. (Original work published 1387)
- *Yasht-ha*. (2015). [The hymns of the Avesta] (Vol. 1) (I. Pourdavoud, Ed. & Comment.). Tehran: Asatir Publications. (Original work published 1394)
- *Zand-e Vohuman Yasn*. (2004). [The commentary on the Vohuman Yasht] (S. Hedayat, Trans.). Tehran: Negah Publications. (Original work published 1383)